

Каміння під косою

Ольга Мак

Повість

1

Столиця України тхнула трупом, хоч правні її жителі одчайдушно і жорстоко боролися за своє існування. В одних дні минали на роботі, в других — по чергах: біля крамниць, біля розподілень пального, біля трамвайних зупинок або в державних установах. Ці люди завжди спішили, були сердиті, скрізь лаялися, проклинали владу і ненавиділи кожного, хто стояв у черзі попереду, як свого найгіршого ворога.

Крім цих "правних жителів", у місті було чи не більше людей, що не мали ніяких прав і взагалі не підходили під рубрику ніяких жителів. У них не було підстав спішити і лаятися. Вони не мали карток і тому не товпилися біля крамниць; вони не мали хат, і тому пальне було їм непотрібне; вони не мали куди їхати і тому не штурмували переповнених трамваїв, а з державою у них були такі попсовані взаємини, що від різних установ їм треба було триматися якнайдалі. Коротше кажучи, це були розкуркулені, "саботажники колгоспного будівництва", "вороги радянської влади", а популярно — голодуючі. І хоч у цей рік вони становили загальне тло і надавали містові його виключного і неповторного образу, хоч саме від них місто тхнуло трупом — їх було найменше чути. Голодуючі були смиренні, боязкі й упокорені. Тинялися по вулицях або сиділи попід мурами і парканами тихенько, несміливо простягали руки по милостиню і мовчки вимирали тисячами. Зникали з цього світу так, як зникають тіні в темноті, як сліди на піску під подувами буревію, як луна розпачливого смертельного зойку в скелястих горах. Вимирали... І не дивно було, що вмирали, але дивно було, що ще жили. Чим жили? Де жили? Як жили? Куди ховали свої висхлі, висмоктані голодом тіла перед неблаганними морозами, що кресали з землі металеве дудніння? Адже не мали не то що хат, а навіть нір, як їх мають дикі звірі. Здавалося б, що лишень одна морозна ніч з гадючими посвистами північного вітру могла покласти край тим терпінням, що їх голод розтягав на тижні. Але ні! Минала ніч, а її щедрого жнива не було навіть помітно. На місце зібраних трупів звідкісь з'являлися маси нових мучеників і займали місця в одній— одинокій черзі, яка їм лишалася: в черзі по смерть. І знову тинялися п'янілім кроком по вулицях, і знов несміливо простягали руки по милостиню, і знову сідали під холодними мурами на промерзлу землю з виглядом, який свідчив, що вони вже переступили межу, в якій мав владу якийсь біль. Їх у поспіху обминали ті, що бігли на роботу й черги, шпарко обговорюючи на ходу можливість добавки (чи, навпаки, зменшення) хліба на картки, якість здобутих з боєм напередодні оселедців або вартість куплених "з-під поли" калошів.

Крім цих двох основних категорій, у місті були ще й злочинці. Одні з них носили однострої або добрячі теплі пальта й хутряні шапки та великі шкіряні течки. Вони наказували вбивати і грабувати "по закону" і робили це з розмахом, гідним Джінгіс-хана. За те їх шанували, величали "товаришами" з додатком чину, посади, імені, по-батькові і прізвища. Їх нагороджували орденами, їх відзначали, про них широко розписувалися часописи й містили їхні фотографії. Друга група злочинців зовнішнім виглядом нічим не відрізнялася від голодуючих. Була така ж обдерта, така ж брудна і майже така сама бездомна. Приналежних до неї не шанували, не величали і не називали по іменах і прізвищах, а називали вуркаганам чи, ще простіше, урками або блатними. Вони не мали права нікому нічого наказувати і роботу виконували самі. Правда, грабували, в дослівному того слова значенні, рідко, вбивали лишень в скрайніх випадках і з помсти, зате крали на кожному кроці. Звичайно, у порівнянні до "товаришів" зі шкіряними течками і ситими пиками, вони були жалюгідними партачами і нікчемами, що розмінювалися на сміхотворні дрібнички: на пайку хліба, на одягину або на гаманець з безвартісними папірцями. Щоправда, у випадку невдачі покривджені "відзначали" їх також то синяками, то розбитими у кров обличчями, то поламаними ребрами, але преса про це мовчала.

Так жили своїм окремішнім життям (або вмирали своєю визначеною смертю) цих чотири окремих людських світи у межах великого степового непривітного міста, що називалося Харків і було в ті часи столицею УСРР.

Андрій не належав ще до жадної зі згаданих категорій. Він щойно тиждень тому втік з напівзруйнованого, неопалюваного, завошивленого, смердячого, голодного і переповненого дитячого будинку і був у місті новак. Утік тому, що не міг більше стерпіти того життя, і, хоч був надто розсудливий на свій вік, усе ж мав якісь невиразні надії на краще. Не втратив він тієї надії і за чотири дні дороги, яку відміряв пішки, пристаючи до гуртів ожебрачених селян, що сунули до міста по рятунок, а самі нагадували піднесених із гробів мертвяків, покликаних на Страшний Суд. Навпаки, він двічі навіть наївся донесхочу: раз, коли приєднався до щасливців, що білували дорізану шкапину, а другий — коли серед присипаного снігом картоплиська знайшов чудом невиконаний кущ, а під ним — одинадцять величезних картоплин. Кони́на була тверда і жи́лава, а карто́пля — примерзла, але, припечені на вуглях багаття, видалися зовсім приємливими для невибагливого шлунку, а в серці підсилили надію: адже не даром люди тікають до міста. У місті нема хлібозаготівель, колективізації і "плинів до двору"[1]). У місті не розкуркулюють, не виганяють із хат і не вивозять у Сибір. Крім того, у місті є фабрики, є якісь майстерні, а на додаток до всього, кажуть, мають продавати хліб усім. Ех, якось він собі дасть раду!

Та вже сам вигляд міста, до якого хлопець прибився перед вечором, розвіяв усі надії і приголомшив обухом у тім'я. Чи ж це можливо, щоб аж стільки було голодуючих?! Та їх же — як попелиці на капуста́ному листі! Де ж на них наставити фабрик і майстерень? Яка ж пекарня може напекти для них усіх хліба?!

Пригноблений, поплентався безцільно вулицями, відчуваючи, як за кожним

закрутом, за кожним кроком це пригноблення зростає. Коли би заблудив серед густого лісу, не зазнав би стільки розпачу, що тепер. Усе довкола нього було чуже, незрозуміле і тому страшне. Не знав, звідки починати, і розумів, що смішно було б у когось питати якоїсь поради.

З жахом обминав окремі постаті чи й гурти страхітливих, приречених на повільну смерть людей і аж тепер усвідомив увесь розмах велетенської трагедії, яку досі бачив лишень в окремих фрагментах. То оце тут він сподівався якогось рятунку? Дурний, дурний!

Починало смеркати, а він ішов і йшов, минаючи будинки й вулиці і кленучи сам себе, не знати за що. Вже не думав про роботу, не думав навіть про їжу — думав лишень про те, як перебути ніч, де притулити голову, куди сховатися від морозу, щоб залишитись живим до ранку.

Саме минав якийсь великий поверховий будинок, перед яким на хіднику височіла купа кам'яного вугілля, і вухо його мимохіть вловило таку розмову:

— А що ж робити? Хоч працюй до півночі, хоч сядь і сиди над ним. Бо ж усяка холера до ранку розтягне, що й сліду не лишиться, а мене під суд поставлять.

— То було не приймати і розписки не давати.

— Еге ж, "не приймати"! Тоді школа без палива осталася б. І так насилу дочекалися, а вдруге не привезли б. Мовляв, ми привозили, а ви відмовилися.

— Та це ж не ваше діло — це діло завгоспа...[2]

Так розмовляли між собою двоє чоловіків, Один з них тримав у руці якусь бляшану коробку і з вигляду скидався на робітника, що йде зі зміни додому. Другий у підперезаному ремінцем старому пальті, набирав з купи лопатою вугілля і сипав його у два погнутих і повикривлюваних відра.

Андрій минув співрозмовників і пішов далі. Але потім щось подумав і вернувся назад. Робітник уже простував вулицею далі, а того, з відрами, не було. Видно, поніс вугілля кудись у двір, лишивши розкритою хвіртку. Врешті вернувся, зиркнув неприязно на хлопця і знову взявся насипати відра.

— Дядьку, — наважився Андрій, — хочете, щоб я вам пособив?

Чоловік ще неприязніше подивився на нього.

— Іди, іди звідси! — озвався сердито. — Помічник знайшовся! Я не маю чим платити!

— Та я не прошу платні, — поспішив пояснити хлопець, — я попросив би вас лише мене переночувати.

— Котись ти звідси, поки лопатою не дістав! — утратив терпеливість чоловік. — "Переночувати"! Знаємо ми вас, блатняків!..

Андрій відразу наїжився вовком і ступив крок до співрозмовника.

— Ви, дядьку, не називайте мене блатняком, а то я забуду, що ви старші, і заїду вас кулаком по зубах — аж ногами накриєтеся! — випалив, задихаючись від образи. — Я чесних батьків син і ще соломини чужої не торкнув, ані руки по милостиню не простягнув! Коли би був блатняком, то знайшов би собі нічліг задурно. Будьте здорові!

Обернувся і пішов.

— Гей, ти! — крикнув за ним чоловік. — Вернися!

Андрій вернувся.

— Ну, коли вже хочеш, то помагай, — зм'як незнайомий. — Пущу тебе у підвал. Там порожні мішки є — не замерзнеш.

Не відповідаючи, хлопець мовчки відібрав у нього лопату, понасипав вугілля у відра і спитав:

— Куди нести?

— Ходи за мною...

Вхід у підвал знаходився по протилежній від фронтової сторони будинку, і поки дійшли туди, поки Андрій зліз по сходах і висипав вугілля, його знайомий уже успів дещо про себе оповісти. Називався Миколою Савченком і був при школі сторожем, а йому помагала жінка. Обое були півінвалідами (Савченко казав "інвалідами"), бо колись, коли їхали возом, коні сполошилися вантажника і понесли. Воза побили, а Савченків так покалічили, що ті мусіли півроку лежати в лікарні. Спочатку влада призначила їм якусь допомогу, а потім лікарська комісія визнала їх придатними до легкої роботи. От і дали їм обидвом догляд за школою..

Андрій слухав без особливої уваги і перебив розповідь Савченка на півслові:

— Ви, дядьку, дайте ще других два відра, або мішок який. Тоді один з нас насипатиме, а другий носитиме. Інакше на одно воно вийде, як обидвое разом ходитимемо туди й назад.

Других відер не було, але мішок знайшовся.

— Бачу, що ти не дурний, — похвалив сторож Андрія. Вугілля того для школи — що кіт наплакав, але носити його по два відерця — то й до півночі не перенесиш.

Так вони і робили: поки один насипав, другий відносив у підвал. Носити, звичайно, було важче, особливо мішком. Тому мінялися: раз носив Андрій, а Савченко насипав, потім насипав Андрій, а носив Савченко. Але хлопець бачив, що сторож хитався і заточувався під тягарем, тому скоро віддавав йому лопату, ще й наказував насипати найбільше і, вхопивши відра, або завдавши собі мішок на плечі, підбігцем спішив у підвал.

Хоч як ретельно обидва працювали, але Савченко вмудрявся скаржитися далі: кажуть, "легка робота", а воно штука — щодня дванадцять класних кімнат позамітати (одні парти лишень поперетаскувати двічі з місця на місце), та дві залі, та коридор, та вчительську, та сходи! А то й мити треба цілу школу і підлоги "олінафтом"[3]) натирати. Восени всі вікна мити й заліплювати, весною — відліплювати і знову мити. Жінка оце восени з драбини впала і ногу так надвередила, що досі шкутильгає. А вже взимку — і говорити нічого. Крім усієї іншої роботи, треба дров напиляти і нарубати на розпал, а тоді по відрові вугілля в кожную піч із підвалу натягнути. Учні зі школи виходять о другій годині, а вони з жінкою працюють до півночі, а на світанку кінчають решту. Правда, за це хоч мають хату задармо і паливо та світло. А харчеві картки все одно "на легко працюючих". Сторож лаявся, кляв і сердито спльовував, ніби намагаючись

облегшити душу.

Врешті скінчили. Андрій дбайливо поставив відра на місце, витріпав мішок і чистенько позамітав зроблену з вугілля чорну дорогу.

— Все вже, дядьку, чи ще щось? — спитав сторожа.

— Спасибі, хлопче, все, — сказав Савченко, якимось нерішучо тупцяючись на місці. — Ухекався здорово, ге? Тож лягай і відпочивай. Мішків стане і постелити й накритися — не змерзнеш.

— Спасибі, дядьку, — трохи нетерпеливо відповів Андрій, що по важкій роботі бажав відпочинку. — Мені не первина. Я вже й до гіршого звик.

— Ну, то спи з Богом! — побажав сторож. — Я тебе замкну, а вдосвіта збуджу і випущу, поки учні почнуть сходитися. Щоб тебе тут ніхто не застав, та й не доніс. Буде мені біда за те, що неприписаних перетримую. Світла не забудь погасити.

— Добре.

Сторож вийшов, обернув двічі ключ у дверях і потупав кудись нерівною ногою. Андрій також погасив світло і з насолодою зарився в мішки. Від роботи в нього нила кожна кістка, бо ж був ослаблений від недоїдання, а нутро аж скавуліло з голоду. Але хлопець усе ж дякував Богові й за те, що не тиняється вулицями і не гине на морозі.

Та не вспів ще гаразд і роздуматися, як зовні почулася знову нерівна хода і двічі скреготнув ключ у заіржавілому замку.

— Вижене! — злякався Андрій і вже приготувався до сварки.

Але сторож прийшов з цілком іншими намірами.

— Агов, хлопче! — озвався в темноті з порога. — Ходи-ко лишень у хату.

— Чого? — сердито відповів Андрій. — Мені й тут добре.

— Не бійся і не верзи кат-зна чого: кому там з порожнім черевом може бути добре? Жінка на вечерю кличе.

Хлопець прожогом схопився на ноги і миттю опинився біля сторожа.

— Оце спасибі вам! — вигукнув схвильовано. — Бо в мене кишки такого марша грають, як на жовтневій параді.

"Хата" Савченків була звичайною маленькою комірчиною під сходами, де рівна стеля мала в промірах 2 на 3 метри, а потім заломлювалась і спадала під гострим кутом до самої долівки. Вся обстава складалася з малесенького столика, покривленого залізного ліжка і саморобного дзиглика-табурета. Огрівалася залізним чавунцем, що служив одночасно й для готування їжі. Тепер чавунець був розігрітий на-червоно, і в комірчині царювала така духота, що двері стояли відчинені навстіж.

Андрій скинув шапку, перехрестився до порожньої без образів стіни, привітався і сів на гостинно підсунений йому господинею дзиглик,

— Сідай, сину, — ласкаво припросила вона, — гостем будеш. Чим хата багата, тим рада. Лишень, бач, наша хата така "багата", що в ній і хліба нема. Тиждень уже не привозять, усе обіцянками годують. Взавтра кажуть, беззастережно буде, але напевне за всі дні не віддадуть. Вже не раз таке бувало. Робимо за той шматочок хліба, аж нам в очах чорно, а тоді ще в черзі стоїмо по дві-три години...

— Ти, Наталко, не говори багато! — увірвав її чоловік. — Давай, що там маєш, бо в мене з голоду аж душа пищить.

Жінка поставила на столі бляшаний чайничок, вкинула в нього щипку цикорії, дістала з полиці три склянки з грубого скла і досить велику миску, повну якихось чорних балабушок. Потім витягнула з папірця грудочку цукру розрубала її ножом на три частини і поклала по шматочку біля кожної склянки.

Поки вона це все робила, хлопець успів придивитися до своїх знайомих. Обидвоє мали понад сорок років, обидвоє були дуже виснажені й худі, обидвоє шкутильгали, особливо ж господиня, що мала на додаток до всього глибоку близну на чолі.

— Ну, хлопче, призволяйся, — запросив Савченко, наливаючи в склянки зафарбованого цикорією окропу. — Ми тепер здебільша їмо "свинячі одбивні", а чай п'ємо навіть і не "в прикуску", а "в приглядку"^[4]. Ти вже їв коли "свинячі одбивні"?

— Ні, — признався Андрій, з насолодою запускаючи зуби в чорну балабушку. — Чув лишень, як про щось таке мати казала.

— Ага, "мати казала"!.. А свиней ви годували?

— Та вжеж, що годували. На Різдво завжди кабана кололи.

— А чим годували? — допитувався Савченко, наче сам не знав.

— Та годі тобі, Миколо! — вмішалася в розмову жінка. — Дай хлопцеві їсти!

— Чекай, чекай, жінко! — відмахнувся господар. — Людей просвіщати треба. Отже, чим годували?

Андрій завзято жував балабушки і попивав окріп "у приглядку", залишаючи цукор на закуску.

— Ну, звісно, чим, — ледве відповів з напханим ротом: — спочатку гарбузами, а потім дрібного картоплею, чи там буряками. У нас варили здоровенний такий котел, потім треба було картоплю м'яти, висівками обмішувати, ще часом і сироватки долити, щоб кабан краще їв та вгодовувався.

— От-от! — підхопив Савченко. — Це ти щирю правду сказав: "щоб кабан краще їв та вгодовувався". А тоді кабана заколють, ковбасок нароблять, сальця насолять, шинок напечуть... А хто свіженького хоче, то шматочок одріжуть, товкачиком поб'ють, цибулькою та перчиком приправлять і на смальці підсмажать. І виходила тоді "свиняча одбивна", ніби, від того, що її товкачем били. А тепер "свинячі одбивні" з того роблять, що люди від свиней відбили. Та й не картоплю, хлопче, а лушпину картопляну. Нас на картоплю не вистачає. То жінка оце тиждень тому купила півмішка лушпини і висівок торбу. Лушпини зварить, на машинці перемеле, висівками замісить і на сковороді таких "свинячих одбивних" напече, що хоч куди! Вгодовуємося ними краще, як колись ваші кабани. Не бачиш хіба?

Жарт був надто сумний, щоб з нього сміятися, і сторожиха лишень зідхнула. А Савченко раптом затягнув чистим високим тенором:

"Не життя, а просто ра-а-й,

Хоч лягай і помира-а-й..."

Махнув рукою, вилаявся і взявся за балабушки.

Жінка їла мало, але все припрошувала Андрія і між тим розпитувала його, хто він і звідки. Але Андрій не мав охоти багато оповідати. Сказав лишень, що він сирота, що втік з дитячого будинку і прийшов у Харків шукати роботи.

Савченко докірливо похитав головою:

— Це ти, Андрію, нерозважно зробив. Краще тобі було того дідому держатися.

— Хай його усе лихе держиться! — насупивши брови, вилаявся хлопець. — Попервах[5] ще в день по два рази якоїсь бовтанки давали і хліба по шматку. А тепер там народу стільки набилося, що й ліжка повикидали і всіх поспіль на підлогу спати кладуть. Кухня по два дні часом замкнена стоїть, а на третій день варить стільки, що лишень половині по черпакові дістанеться. Решта з порожніми мисками лишається. І хліба вже нема. Як і привезуть, то завідувач з вихователями та кухарями між собою поділять, а решту блатняки з боєм повидирають і поїдять. З братви, котрі менші й слабші, вже пухнуть і вмирають. Чого ж там було держатися?

— Ну, а все ж, — тягнув далі своєї Савченко, — вряди-годи та щось і перепаде. Ти ж — хлопець великий і за себе, мабуть, постояти вмієш. Скажу тобі по щирості: тут іще гірше буде. Вертайся назад.

— Не вернуса! — мов норовистий кінь, уперто мотнув головою хлопець. — А хоч би й вернувся — не приймуть. Раніше у той дім привозили СИЛОМІЦЬ, як у тюрму, і сторожу довкола тримали, щоб ніхто не втік. А тепер навиворіт: не приймають навіть тих, кого міліція привозить, а як хто тікає, то ще й радіють, бо все ж на одного рота менше.

Савченко важко зідхнув і заходився скручувати махоркову цигарку.

— Виходить, хоч круть, хоч верть, а козі смерть, — сказав понуро, затягаючись їдким димом.

— Ось не кражай, Миколо! — докорила жінка. — Бачиш, хлопець тямущий і роботи, видно, не боїться. Не може бути, щоб у всьому Харкові для нього місця не знайшлося.

Савченко раптом розсердився:

— Та ти, небого, сьогоднішня, чи що?! Таких, як він, — кивнув на Андрія, — тепер мільйони місця шукають! На роботу не візьмуть, поки не припишеться у подвірній книзі, а в подвірній книзі не припишуть, поки роботи не знайде. Зараз треба заяву подавати, а до заяви довідку про соціальне походження приложити. А в нього ж, — знову кивнув на Андрія, — по всьому видно, оте "соціальне походження" таке, що про нього краще не згадувати. Як і у всіх інших, що по вулицях тиняються і мруть.

— Тебе, чоловіче, не переговориш, — почала також розпалюватися жінка. — Мруть, то мруть, але багато є й таких, що якось попричеплювалися. Он Михайленко брата з цілою родиною пристроїв.

— Ото ж бо то й є, що брат брата мав, та ще й такого, як Михайленко. То такий проноза[6], що чорта на чорта верхи посадить, а своє зробить! — сердито, але з відтінком захоплення сказав Савченко.

— То може б його спитати? — несміливо підказала сторожиха.

— Шкода роботи! Михайленків брат також недурний був і з села з порожніми

руками не прийшов, як Андрій з дитдому. Підмазали, кого слід, — от і поїхали і пристроїлись. А в хлопця ж ні брата, ні документів, ні хабара. Що зробить? — і Савченко безнадійно зідхнув.

Андрій сумно похилив голову. Гірко йому було, що справді не мав нікого у цьому великому страшному місті. Знайшов, ось, доброзичливих людей, але й ті його не могли обдарувати надією. Таких, як він, були мільйони! Господи, чи ж і він один з тих страшних приреченців, яких боязко обминав на вулицях?! Поки що, не хтів себе до них причисляти, не хтів просити милостині й гинути під парканом! Він бажав жити, бажав працювати і заробляти собі на хліб, або бодай на "свинячі одбивні". З тією метою й тікав з дитячого будинку, з тією метою чотири дні розбивав старі шкарбани на змерзлому грудяччі польових доріг і стежок. І саме, коли вже дійшов до мети, дізнається, що він один з мільйонів, що мільйони інших думали й почували так само, як він, так самісінько спотикалися по притрушених снігом дорогах лишень для того, щоб тут знайти смерть. Отже, він не був винятком?

Наче відгадавши хлопцеві думки, Савченко раптом вдарив його по плечі.

— Але ти не журись, Андрію! — сказав зі силуваною бадьорістю. — Не піддавайся лихові! Питай людей, шукай, добивайся. Трудно воно, трудно, але жінка правду каже: таки ж багато якось і примостилося. Взяв би я тебе до нас, та не можна — ми ж на казьонній квартирі[7]. Їсти також, бач, у нас нічого. Але, коли навіть і лушпиняного балабушка не буде, то переночувати я тебе завжди пущу. Тільки приходь, як уже стемніє і нікого поблизу не буде. Зрозумів? Лишень до блатняків не приставай! — додав суворо і підніс пальця вгору. — З ними шкуру, може, і врятуєш, але душу згубиш. Потім до кінця життя по тюряхах[8] та Сибірах волочитимешся. Краще вже вмерти одразу.

В Андрія вже на кінці язика повисло гостре слово, та сказати його гостинному господареві не личило.

— До блатняків я міг іще в дитдомі пристати і з ними хліб паювати, — відповів, стримуючись. — Але, мабуть, я для блатняцьког життя не народився.

— Ех, Андрію, тепер таке життя, що... — почав Савченко і не скінчив. Махнув лишень рукою і повів Андрія у підвал спати.

2

Сон у порожніх кропив'яних мішках був твердим, мов камінь, і липким, мов павутина. Тому Савченко з великим трудом розштовхав хлопця і поставив на ноги.

— Вставай, сину, вставай! — тряс він Андрія. — Заспався! Саме година, коли робітники до роботи йдуть. Біжи вулицею і дивись. Як побачиш яких, то питай їх, може, з собою візьмуть. Вони найбільше знають, де можна роботу дістати. А це тобі на трамвай...

Андрій ледве розумів, що йому говорить сторож. Вилізши з теплого леговища, ще очманілий зі сну, він трясся з холоду і дзвонив зубами. А Савченко наглив і підштовхував його в плечі:

— Поспішай, поспішай! І, я вже казав тобі, як не знайдеш нічого, приходи знову ночувати...

Надворі стояла ще темна ніч, й у високому небі іскрилися зорі, але місто вже оживало. Теленькали десь дзвінки трамваїв, тупали кроки по замерзлих пішоходах, і чути було людські голоси.

Відчинивши хвіртку, Савченко раптом ступив крок назад.

— От іще один заков'язлий, — промовив без ніякого зворушення, наче б мова йшла про загублену грудку вугілля. — Чомусь люблять отут сидати. Це вже чи не п'ятий під цією хвірткою Богу духа віддав. А тепер, Савченку, біжи до міліції і давай знати, щоб прибрали, поки учні почнуть до школи сходитися. Так наче б діти й без того не знали, що у світі діється...

Говорячи отак, сторож похилився над мерцем і з трудом відсунув зігнене замерзле тіло від виходу.

— Ех, Боже!.. — зідхнув на кінець.

Андрій бачив уже сотні трупів: ще в селі, в дитячому будинку, а найбільше підчас своєї мандрівки до Харкова. І звик до них, як до явища буденного. Та на цей раз він злякався. Так злякався, що забув подякувати сторожеві і попрощатися з ним. Вискочив на вулицю і підтюпцем побіг геть, не вибираючи напрямку.

Мороз одразу переломив його тіло вдвоє, а щелепи заскакали, як підвішені на тугих пружинах. Кожний віддих виривався з грудей клубом пари й інеєм осідав на грудях. А хлопець біг і біг, сам не знаючи, чи хоче розігрітися, чи втекти скоріше від заков'язлого трупа. Ось ізнову зігнена постать, прибілена памороззю, ось ізнову, а там — кілька разом. І всі нерухомі, і на всіх тоненька паволока нерозтопленого інею: замерзлі! Знайшли свій кінець там, відки він гадав починати життя. Хлопець сахався їх, сахався несподіваного рипу високих глухих хвіртток, з яких вискакували зігнені й закутані по самі очі людські постаті, сахався навіть стрічних, що спішили в протилежному напрямку. Всі вони здавалися Андрієві ожилими мерцями. І ціле довкілля виглядало понурим, страшним і чужим, ще гіршим, ніж видавалося вчора при денному світлі. А високі ліхтарні з жовтавим світлом, що стояли вздовж хідника, скидалися на величезні свічки, приліплені до країв безконечної кам'яної домовини. Як з неї втекти? Чи взагалі можна втекти? Ні, не можна! Вона бігла разом з Андрієм, дивилася на нього звідусіль темними ямами очей і моторошно сміялася беззвучним сміхом.

Але нарешті хлопець з розгону мало не врізався в гурт людей і тут опам'ятався. Побачив нерівну чергу, що складалася здебільше з чоловіків у ватянках, і догадався, що це робітники чекають на трамвай.

Хлопець став у кінці черги, торкнув за рукав чоловіка, що стояв перед ним, і спитав:

— Дядьку, ви їдете на роботу?

Чоловік обернувся і здивовано подивився на хлопця.

— На роботу їдете? — повторив питання Андрій.

— А ти ж думав — куди? — глузливо відповів робітник. — На прогулянку?

— Можна мені поїхати з вами? — пропустив повз вуха глузливе питання хлопець. — Я шукаю роботи.

Робітник глибше заховав голову у піднесений комір і почав бити ногою об ногу.

— Трамвай не мій, — відповів, — можеш їхати. Тільки ж там таких, як ти, не беруть. Приписаний?

— Ні, — сказав Андрій, боляче вражений отим "таких, як ти".

— Довідку про соцпоходження маєш?

— Ні.

— Ну, то шкода тобі їхати. Не візьмуть.

— А, може, знаєте яке інше місце, де б узяли? — далі питав Андрій і почував себе так, наче б на плечах у нього тяжів якийсь гріх.

Робітник здвигнув плечима й відвернувся. Замість нього з черги озвався інший:

— Щоб вас усіх на роботу поприймати та поприписувати, треба б ще три таких Харкова поставити, та й то не знаю, чи вистачило б.

І знову оте "вас усіх" прозвучало, як поличник. Андрій відступив з черги і з душею, повного гіркоти, пішов далі. На наступній зупинці трамваю знову прилучився до черги, знову почав розпитувати і знову почув те саме: "приписка", "довідка про соцпоходження", "такі як ти". І це останнє не лишень пригноблювало й понижувало, а й викликало протест. Андрій не бажав зачислити себе до тих, що простягали руки по милостиню, що блукали сновидами, висихали, мов кістяки, а врешті пухли і засинали вічним сном, скулені під замкненими хвіртками! Він хотів узяти життя за роги і вийти переможцем!

Пролітаючи, дзвеніли переповнені трамваї, кудись поспішали люди, і врешті починали, наче з-під землі, з'являтися голодуючі. Розвиднялося. А хлопець ходив і ходив од черги до черги, перепитував стрічних, та так ні до чого й не міг допитатися. Наче змовившись, усі відповідали йому те самісіньке, що відповіли при першій спробі.

Все рідше зустрічалися робітники, все меншали черги біля трамвайних зупинок, а з тим усе маліла надія хлопця і зростала тривога: невже справді не знайде ніде хоч би найгіршої, хоч би найтяжчої роботи?

Але перепинив якогось парубка з кайлом у руках і спитав знову.

— Роботи, кажеш? — перепитав парубок і почував потилицю. — А чорт його, знає! Ходи, хіба, зі мною. Наш прораб[9], свій дядько в дошку[10]. Він уже не одного такого прийняв. Може, й тебе прийме. Ти ж без документів?

— Без.

— Ну, валяй за мною! Я з прорабом поговорю. У нас, бачиш, робота паршива, — ями довбаємо під фундамент, — нормочки!.. — парубок додав нецензурний вираз і покрутив головою. — Не кожний витримує. На малолітніх менші, то там з десятих пацанви є. — Роботи з них, як з козла молока...

— Мене коли б лишень прийняли, — гаряче сказав Андрій, — то я і за повнолітнього зроблю!

— Но-но! — відразу розізлився парубок. — Як ти такий заппадливий, то йди к

чортовій матері! Він за повнолітнього зробить! А тоді повнолітнім ще більше норму підвищать. Котись від мене!

І швидко пішов уперед, не звертаючи уваги на каяття і перепрошування Андрія. Лишень кляв, лаявся і сердито спльовував.

Пропустивши його на пару десятків кроків уперед, Андрій, однак, уперто ішов за ним.

"Не хоче говорити з прорабом, то я сам поговорю, — думав собі. — Мені коли б лишень дізнатися, де ті ями риють".

Ішли так з чверть години і врешті прийшли на велику площу, розриту вздовж і впоперек глибокими ровами. В одному її кутку стояла будка, перед якою виструнчилася черга робітників. Інші, що вже зареєструвалися, стояли то поодинцем, то невеличкими гуртками, курили і щось гомоніли.

— Дядьку, а хто тут прораб? — підступив Андрій до якогось робітника з побіленими інеем рудавими вусами, що стояв сам осторонь.

Робітник змірив його понурим поглядом й відповів неохоче:

— Он там той, що в сірій вушанці.

Андрій несміло підійшов до сухорлявого чоловіка і з пошаною звернувся до нього:

— Товаришу прораб, казали мені, що ви тут приймаєте на роботу без документів. У мене нема посвідки. З дитдому я...

Прораб кольнув його неприязними сірими оченятами й не поспішив відповісти. Скинув з рук теплі рукавиці й повільним рухом сягнув до кишені по куриво. Якось нічим не нагадував "свого дядька в дошку", й Андрій навіть подумав, що його послали не до того, до кого треба.

— Н-да!.. — процідив урешті прораб, скручуючи цигарку. — Кажеш, прийняти на роботу без документів?.. Був тут такий прораб, був, та загув. Ще вчора працював, а сьогодні його вже нема: дали по шапці за те, що всяку контру на державну роботу брав. У колгоспи вступати не хочете, гади, — в місті притулку шукаєте?..

Насолоджувався власними словами, хтів допекти якнайглибше — і допик.

— А ви ж чому самі до колгоспу не вступаєте? — випростався раптом Андрій і з поштитового тону зійшов на офензивний. — Чому до міста тулитеся, га?

— Но-но, стули морду, бо...

— В кого морда, а в мене лице! — вже крикнув Андрій і затиснув кулаки. — Думаєш злякаюся, собако шолудива?! Не хочеш приймати на роботу — не приймай, а ображати не смій!

Прораб примружив сірі оченята і, не спускаючи колючого погляду з хлопця, витягнув з-за пазухи привішений на ремінці свисток і вже підніс його до губ. Але в ту хвилину сталося несподіване: отой самий парубок, за яким Андрій прийшов сюди, раптом ухопив прораба за лікоть і, не вважаючи на всі пручання обуреного авторитету, відвів його набік і прошептав йому на вухо кілька слів.

Прораб одразу зм'як, а його маленькі оченята наповнились переляком.

— Н-да-а!.. — звернувся він до Андрія, намагаючись надати обличчю приязного

виразу. — Панімаєш, пацанок, що ніззя! Такий мені приказ дали. Тут робота важка, можна сказати, хвізичеська, і тільки для совершеннолітніх. Можеш здоров'я підірвати — ніззя! Тобі б найлучче у дитдом. Там шамовка — во! — підніс угору великий палець. — Знову ж кривать із матрацом і одіялом, школи всякі і развлічення, і робить не нужно, тільки хіба легку яку роботу[11].

— Знаю, знаю! — в'їдливо підхопив Андрій. — Я ж із самого початку вам казав, що з дитдому прийшов.

Прораб трохи розгубився.

— І що — не подобалося тобі? Не було добре?

— Було добре, — якнайповажніше сказав Андрій. — Дай Боже, щоб вашим дітям до самого кінця життя так добре було і вам також!

Не чекав на відповідь і пішов геть.

Забамкав підвішений на стовбі кусник рейки, робітники заворушилися і почали розповзатися на місця до роботи. Хлопець же, минувши двох вартових міліціонерів біля будки, опинився знову на вулиці. І тут його догнав задиханий парубок.

— Слухай, ти, як тебе там?.. — крикнув до Андрія. — Почекай!

Здивований, Андрій зупинився.

— Держи! — ледве стримуючи сміх, простягнув йому новий знайомий зеленого папірця. — Прораб звелів мені, щоб я тобі троячку[12] від нього передав.

— Мені?! — щиро здивувався хлопець, подаючись крок назад. — За що б то?

— Бо я сказав йому, що ти з банди Гвоздика Крапочки, — вже не стримуючись, засміявся парубок.

— Кого? — не зрозумів Андрій.

— Ну, Гвоздика Крапочки. Не чув? Є тут такий головач над блатними. Кажуть, має банду в сто вуркаганів. Минулого місяця одного з них міліція застрелила, а двох посадила. Так вони щось із тижднів міліціонерів різали навіть серед білого дня, а в міліцію писали, що різатимуть доти, доки тих двох не випустять. І випустили. З Гвоздиковою братвою жартів нема, тому прораб і злякався.

— Так це я з вуркаганів?! — підступив до співрозмовника Андрій, і в його очах блиснули іскри, що не віщували нічого доброго. — Я?

— Або що?

— А то, що я, хоч і менший, можу тобі за це в морду дати!

— Тю, дурний! — незлобливо вилаявся парубок. — Я ж тебе від певної загибелі врятував. Чи ти ж не бачив, що прораб свистка витягнув? То ж він міліцію хотів кликати. Прибігла б міліція — і пропав би ти, як булька на воді... Бери ж гроші, бо мені до роботи треба!

Андрій дивився з-під лоба на молодого робітника і мовчав.

— Скажи своєму прорабові, нехай він удавиться цими грішми! — бовкнув урешті.

— Не хочеш?

— Ні.

Парубок потер троячкою потилицю і тоді розреготався:

— Так це ж ти, той... перелякаєш його на смерть. Тепер думатиме, що будеш мститися.

— Хай думає.

— А справді це варта троячки: хай думає! — захоплено вигукнув парубок. — Хай, собака, потрясе штанами, хай подзвонить зубами! Буде він тепер власної тіні боятися. Зачепитися з братвою Гвоздика Крапочки — це ж певна смерть!.. Знаєш, пацанок, я тобі з власної кишені дві троячки дав би, коли б лишень мав. Але в кишенях свище. Ну, бувай!

Не перестаючи сміятися, парубок махнув зеленою трюхрублівкою і побіг назад.

Після цього випадку хлопець осмілів і затявся. Вже більше не шукав робітничих черг (а втім їх уже й не було), а питав усіх тих перехожих, які, на його думку, видавалися симпатичнішими і приступнішими. Та, на жаль, усе безуспішно. Найбільше було таких, які відповідали, що не знають. Інші радили шукати місця в дитдомі, а ще інші радили їхати на Донбас, або до Кривого Рогу в шахти. Там, казали, ще найлегше знайти роботу. А були й такі що відразу насуплювалися, сердито потискали плечима і починали вичитувати Андрієві проповіді: мовляв, для таких, як він, роботи нема. Влада даром видала закон, щоби без посвідок не приписували і не приймали на роботу. Або вступай до колгоспу, або гинь. Містам потрібен хліб, а не робоча сила, місто також голодує.

При цих проповідях мало хто, правда, виявляв прихильність до влади, та все ж не один виявляв і ворожість до селянства, обвинувачуючи його в "саботуванні колгоспного будівництва".

— Коли б ви пішли до колгоспів, — сказав Андрієві з ненавистю один молодик, — то був би хліб і була б робота всім. А то і самі здихаєте і нам жити не даєте, гади!

Йому Андрій не стерпів.

— І що ти знаєш, дурню сопливий?! — напався він на співрозмовника, старшого на яких три роки. — Піди сам до колгоспу, та погни торба від зорі до зорі за двісті грамів ячменю на трудовень, тоді й дізнаєшся по чому лікоть кваші! Наші колгоспники перші почали пухнути з голоду. .

— Бо так працювали!

— Ну, то ти піди і попрацюй краще, то й заробиш... сорочку з-заду!..

Властиво, коли б хто його спитав, на що надіється, він би не знав, як відповісти. Адже мав очі й бачив, мав голову і думав, але вперто шукав неможливого. Вже менше питав, але, минаючи одну вулицю за другою, завертав на будови, до майстерень, до тартаків, до товарових складів і взагалі всюди, де могла знадобитися фізична сила. Та висліди були ті самі. В одному місці йому відмовляючи м'якше чи гостріше, в іншому — просто гнали в потилицю. А холод шпигав льодовими голками крізь лихеньку одежину, а голод в'ялив і висмоктував останні сили, а вид тисяч і тисяч голодуючих уперто підсував моторошну думку: "І ти ж такий, як вони! І ти ж — один із них!" Це було очевидне, про це майже всі говорили Андрієві в очі, але хлопець уперто боронився: "Ні, я не такий! Я не голодуючий! Я не буду жебрати!" І справді, навіть не думав простягнути

руки, не уявляв собі, як це можна зробити.

Не знав, скільки дороги зробив, але зробив її дуже багато, бо ноги почали підкошуватися. Щоб відпочити, Андрій урешті сів у перший найближчий трамвай і поїхав. Не знав, куди їде, але йому було все одно. Радів, що в трамваї було місце і натруджені ноги могли спочити. Але приємність тривала менше, ніж пів години.

— Красноармейская площадь! — крикнув кондуктор. — Схадіте![13]

Андрій зійшов і зараз же пожалував, що стратив гроші, які йому дав Савченко. Тут уже для нього справді не було чого шукати: довкола самі великі будинки, де напевно ніхто не потребував фізичних робітників, та ще й без документів. Скло і камінь, холодні і тверді, як людські серця. Чи хлопцеві лишень так здавалося, чи й справді люди в середмісті були ще більше суворі й більше недобррозичливі, ніж у тих дільницях, де він шукав роботи. Може, й ні, але хлопець уже не важився виставляти себе на глум і питати будь-кого про роботу. Пішов навмання, вибираючи напрямок так, щоб вітер бодай не дув навпроти. Переконався, що сьогодні вже не знайде нічого і що треба буде вертатися назад до Савченків. Савченко казав, "як стемніє".

І тут Андрій зупинився, вражений страшною пригадкою: та ж він навіть не поцікавився назвою вулиці, при якій була школа! Дурень! От уже справжній дурень! І що ж тепер робити?

Він безпомічно розглянувся довкола і побачив, що тут навіть голодуючих нема. І це його налякало ще більше. Хоч як не хотів себе зачислити до того середовища, тепер відчув себе ще більше самотнім, коли опинився виключно серед таких, які напевне мали й документи, й роботу і приписку у подвірних книгах. Всі ті люди кудись поспішали і всі мали заклопотаний діловий вигляд. їм було байдуже до Андрія.

А він ішов. Ішов і йшов, з трудом переставляючи омертвілі ноги. Хоч би ж присісти — але не було де. А їсти так хотілося, так хотілося, що власні пучки гриз би! Ще ніколи не був такий голодний, як у ту хвилину.

Аж перед смерком вибився він урешті з того камінного лабіринту площ, вулиць і високих домів й опинився знову в дрібно-міщанській дільниці, де побачив трагічні постаті голодуючих, і йому стало наче відрадніше: тут він уже не був таким самотнім.

Проходячи якоюсь тихою вуличкою, побачив перед собою досить незвичну навіть на такі часи сцену: якийсь чоловік, перекинувши через плече два величезних напханих лантухи, вів лівою рукою двоє маленьких дітей, а правою тримав за стан жінку, що спиралася, мов на милицю, на уламок дошки. З того нічого не виходило. Лантухи зсувалися на голови дітям, діти спотикалися і плакали, а жінка що не крок зойкала і мало не падала. Не диво, отже, що Андрій, хоч і сам ішов поволі, наздогнав цю сумну групу і порівнявся з нею.

— Дядько Клим! — вигукнув здивовано, впізнавши односельчанина.

— Диви! — зчудувався і собі чоловік. — Якимів Андрій! Але ж бо ти й страшний став! Самі очі світяться.

Андрій подивився на Кліма і відповів:

— Та й ви, мабуть, не кращі. А що це з тіткою Явдохою?

Явдоха, скориставши з того, обперлася об стіну спиною і намагалася брудною рукою стерти краплі рясного поту, що виступив їй на чолі.

— Та потоптали в черзі по "комерчеський хліб"[14], бодай їм добра не було! — закликав Клим, маючи на увазі не то тих, що потоптали жінку, не то тих, які призвели до черг і до "комерчеського хліба". — Поможі нам, Андрію, хоч на трамваю дійти.

Явдоха тимчасом, постогнуючи й скрикуючи, почала обсуватися по стіні і була б впала, коли б чоловік її не підтримав.

— Я не можу, Климцю! — дихала вона важко. — Не годна! Лиши мене тут, а їдь сам з дітьми.

— Не верзи кат-зна чого! — сердився і просив Клим. — Що ти без нас, а ми без тебе? Пропадемо всі. Ну ж бо, Явдоню, не впирайся. Я тебе в поїзді десь на лавицю висаджу — і лежатимеш собі.

— Вам би, дядьку, краще її до лікарні відвезти, — порадив Андрій.

— Були вже, — сердито відповів Клим. — Кажуть: "Нема місця. їдьте до своєї районної лікарні..." То допоможеш нам?

Андрій зукоса поглянув на великі лантухи і подумав собі, що він, охлялий з утоми й голоду, їх не піднесе.

— Вони легкі, — вгадав його думки чоловік. — Дві перини, та кожух та ще рядно — от і все.

Але навіть з допомогою Андрія справа не покращала набагато. Він ніс лантухи, Клим узяв жінку на руки, а дітям наказав триматися за поли його свити. Та Явдоха була висока й костиста жінка, і нести її було нелегко, а діти весь час вередували, не хотіли батька слухати й залишалися позаду. Що пару десятків кроків мусіли зупинятися, садовити Явдоху на лантухи та підганяти малят, з яких старшому було чотири роки, а другому — несповна три.

Перепочиваючи, Клим оповідав свої пригоди. Отже, це перед розкуркуленням він сховав трохи теплих речей, передчуваючи, що доведеться опинитися без даху над головою. Втік із села ще восени. Під Харковом на пустирищі викопали вони землянку, а Климюві попощастило знайти роботу на залізничній станції. Працював вантажником. Але потім його викрили і викинули з роботи, а місяць тому наскочила на пустирище міліція і наказала всі землянки позасипати, а мешканців повиганяла. З того часу вони й тиняються, наче ті равлики, тягаючи в лантухах свою "хату" на плечах. Вибирають затишніше місце, розстеляють свої перини і так сплять. Вночі Клим ходить займати чергу по комерційний хліб, а жінка лишається з малими. На світанку йде на місце Кліма Явдоха, а він — до малих. Не знати, як би воно було далі, але Клим, працюючи на станції, заприятелював з одним чоловіком, і той йому якось дістав квитки на Донбас. Оце тепер вони мають їхати. Поїзд відходить в десятій вечора.

— Може б і ти з нами? — спитав Клим.

— А звідки ж грошей на квиток узяти? — понуро обізвався Андрій.

— Гроші, братіку, тобі не допоможуть, навіть коли б їх і мав. Он люди тижнями в чергах стоять і ні до чого достоятися не можуть. Ти пробуй зайцем. Коли б оце в мене

не жінка та діти, то я вже давно там був би. Вчепився б до буфера, чи вліз би на яку платформу — і гайда! Тепер же тільки сота частина людей з квитками їздить, а решта — зайцями.

— Еге ж, — їдко озвалася жінка, — там тих "зайців" на кожній станції по кільканадцять задубілих здійсмають.

— Ну, що ж, — резонно відповів Клим, — а тут щоночі напевне по кілька соток задубілих по вулицях визбирують. Не всі ж, як ми, перини мають.

Ледве-не-ледве припленталися до трамваю, але тоді Клим почав просити Андрія, щоб допоміг їм до станції, і все намовляв хлопця їхати на Донбас.

— Там, — казав, — ще найлегше роботу дістати таким, як ми. У шахти люди не дуже спішать.

— Не спішать, бо ніхто не певний, що, спустившись униз, денне світло побачить... — знову їдко докинула Явдоха.

Але Андрієві було байдуже: у шахти, то й у шахти!

Все ж під землею було більше надії вижити, ніж отут, над землею.

Пропустили кілька трамваїв, бо з лантухами не пускали. Але один кондуктор був жалісливіший і вдав, що не бачить нічого. Клим заплатив за проїзд також Андрієві, і так урешті доїхали до Балашівської станції. На центральну пасажирську пропускали тільки "чистішу" публіку. Голодуючі ж мусіли вдоволитися побічною.

Від зупинки трамваю до станції був ще шмат дороги, і сумна процесія відбула її так самісінько, як і попереднього разу. Лишень, коли проходили біля будки з пивом, Клим зупинився і замовив три кухлі грітого: собі, жінці й Андрієві.

— Коли б до нього ще по шматку хліба та по оселедцеві — було б зовсім добре, — пожартував терпко. — Ну, але коли нема, поп'ємо самого пива. Усе ж нагріємося трохи. Як той арм'янин казав: "Єш вада, пей вада..."[15]

Діти також припадали устами до пінистих кухлів, плювали, витиралися і просили знову.

Після пива, випитого на зголоднілі шлунки, подорож набрала катастрофального вигляду, але всім стало веселіше. Клим, Андрій і навіть діти не могли йти просто й виписували ногами по хіднику такі закарлючки, наче б заганяли качок у собачу буду, а Явдоха на руках чоловіка скрикувала, лаялася і стогнала напереміну.

Приміщення станції повнісіньке людей, смороду, тютюнового диму і різноманітного гомону голосів. Біля закритого шматком дикти віконечка є ледве помітний обрис якоїсь ніби черги, хоч на дикті написано виразно хімічним олівцем: "Білетов нет"[16]. Хтось дотепний дописав: "без хабара", і люди з того приводу лаються. Тут усі знають, що кожного дня по двоє-троє дістають квитки, підкупивши одну з касирок. Друга чесна, і за те її лають, мабуть, ще більше, ніж хабарницю.

Від слабенької брудної лампи світло випромінюється якесь жовте, а, змішавшись із махорковим димом, стає жовто-сірим. У цьому півприсмерку люди здаються чорними. Всі вони напівсидять, напівлежать на мокрій від розтопленого снігу, брудній підлозі, незграбно переповзають з місця на місце через інших, й Андрієві видається, що він

потрапив у кіш з живими раками. Тільки, що раки не мали голосів і не вміли курити смердячих самокруток з газетного паперу і махорки.

Ледве-ледве пропхалися кілька кроків від дверей і мусіли зупинитися. Попід стінами люди сиділи один попри другому так тісно, що поміж ними й цвяха не можна було б забити. Доводилося сідати там, куди пощастило влізти. Знову зойкала Явдоха, знову плакали діти і знову Клим зацитькував їх, обіцяючи їм вигідні лавиці в теплому вагоні, вдосталь хліба на Донбасі й усякі інші грушки на вербі.

А довкола чулися далеко не привабливі розмови. З них Андрій скоро зрозумів, що поїзди приходять на Балашівку переповнені й зупиняються тут лишень на п'ять хвилин. Тому навіть і квиток у кишені ще не був ніякою запорукою можливосте дістатися на поїзд. Багато одчайдухів якось вмудрялися вилізати на дах станційного будинку і звідтам, коли вже поїзд рушав з місця, скакати на дахи вагонів. Довідався Андрій також і про те, що Клим був надто великим оптимістом щодо можливостей їзди "зайцем". Всі станції сильно обставлені міліцією, а то й військом, і на перон без квитків нікого не випускають. І не то на перон — на всю довжину станції. Довідався б, може, ще багато інших речей, але й сам не помітив, коли втома і пиво сплели довкола нього підступне плетиво і потягнули на дно небуття.

Пиво зробило діло доброї наркози, й Андрій ніяк не міг прийти до пам'яті, хоч його штовхали, підводили на ноги і щось кричали просто у вуха сердитими грубими голосами. Правда, на дрібні уламки миті він часом наче щось розумів, але проблиски свідомости знову пірнали у нездорову пільму непритомности. Лишень вкінці він набрав переконання, що їде зайцем на швидкому поїзді. Властиво, навіть не їде, а волочиться, прив'язаний за ногу. Потилиця боляче стукає об шпали, голова мало не розскакується, Андрій пручається, кричить і нарешті під впливом холоду і мокроті приходить до пам'яті.

Довкола важке тупотіння багатьох ніг, лайки, плач, погрози, в які врізається злющий звірячий голос:

— Ассайді, сказано!!! Разззайдісь!!![17]

Деся бахають постріли, колотнеча зростає, тупотіння прискорюється, наче поїзд, що набирає розгону.

Андрій зводиться на ноги і нічого не розуміє.

— Що таке? Що сталося? Що тут робиться? — питає на всі боки, але ніхто йому не відповідає.

Тоді Андрій починає бігти також. І тоді, збираючи до купи обірвані речення, окремі слова та прокльони, починає розуміти: на почекальню наскочила міліція і виганяє всіх, які не мають квитків, бо на даху станції вже зібрався гурт охочих скакати на дахи вагонів. Стріляли саме по "зайцях", а заразом повиганяли й з почекальні. Наказали відійти геть і навіть близько не підходити.

Андрій мацає себе за вкриту гудзами голову і переконується, що згубив кашкета, але не вертається шукати. Хіба ж у такому пеклі знайдеш?

✻

Дні й ночі бувають короткі, як щастя, або довгі, наче горе. Для Андрія ця ніч була, здавалося, безконечною.

Спочатку він умішався у великий гурт, що неохоче віддалявся від станції, і прислуховувався до розмов. Песимісти казали, що цієї ночі, видно, більше нікого до почекальні не пустять, і тому краще шукати нічлігу деінде. Оптимісти ж були такої думки, що треба лишень перечекати поїзд (отой самий, на який мав квитки Клим), а тоді знову можна буде повернутися.

— Та чорти їхнього батька знають, якого вони коника викинуть! — лаявся якийсь чоловічий голос. — Раз пускають, раз виганяють; раз питають про квитки, другий раз — про документи. То розпитують і наказують ставати в чергу, то знову женуть поспіль усіх у загрівок[18]. От і розберися!

Але все ж частина людей відстала й вирішила чекати. Андрій не мав куди йти й зупинився також. Його млоїло від голоду, роздражнений пивом, шлунок аж корчився, немов мав намір вивернутися навиворіт. З-зовні шпарив мороз, відгризав ніс, пучки пальців на руках і ногах і наче зашморгом стягав шкіру на спині. Люди їжилися, завзято били себе долонями в боки, бігали вздовж пішоходу, або, стоячи на місці, підскакували і стукали носами взуття одної ноги об зап'яток другої. На тлі похмурої вулиці під млявим освітленням ледачих ліхтарів подобали на зборище юродивих, що виконують якийсь макабричний обрядовий танець. Різними голосами скаржилися й заводили діти, але їх ніхто не слухав, бо батьки вже так звикли до скарг і плачу, що не звертали на них уваги.

Андрій також бігав, бив руками в боки, притупцював і при тому ще й натягав на "босу" толову порозпорювану попід пахами піджачину. Від того цілий його поперек залишався майже голим, виставленим на злющі примхи вітру й морозу. Ще не нагрівши вух, Андрій спускав піджака на спину, а голова мерзла знову.

Так тривало більше двох годин, поки врешті загриміли рейки, і на станцію зі скрипом і гуркотом вкотився поїзд. На пероні вчинилася несамоविта варвiтня[19], а крики і пронизливі свистки міліціонерів розносилися на три квартали довкола.

Але за п'ять хвилин вдарив дзвінок, паротяг засвистів, і поїзд рушив. Ще не втихло гуркотіння рейок, а люди, хапаючи свої пожитки й дітей, почали знову спішити назад до станції.

Андрій, не маючи нічого зі собою, добіг туди одним із перших. Міліції справді не було, й двері стояли навстяж. Хлопець проскочив до почекальні, зайняв місце у найдальшому кутку, вмовився і тоді лишень оглянувся за земляком. Та ні Кліма, ні його родини не побачив. Напевне їм таки пощастило сісти в поїзд.

В почекальні свистів протяг і було холодно. Та незабаром люди наповнили приміщення, двері позакривали, і від того відразу стало тепліше. Принаймні, мусіло стати, але Андрій того не відчував. Насякле холодом тіло тепер, здавалося, випромінювало той холод зі себе і почало трястися знову, як у лихоманці.

Бігаючи і притупцюючи на хіднику, хлопець мав одинокі гарячі бажання: опинитися знову в почекальні, сісти в куточок і заснути, Заснути, щоб відпочити,

забути про голод, який розжирав його нутро, і про розчарування, яких зазнав у вимріяному місті.

Та сон тепер кудись утік, у голову лізли безплідні думки, а впертий шлунок домагався чогось істотнішого від умовлянь і переконувань.

І все ж таки десь біля півночі хлопець заснув. Приснилася йому рідна хата і мати, що саме витягала лопатою з печі хліб. Андрій наче вхопив ножа, відрізав велику цілушку і почав їсти. Але, — дивне диво! — хліб, щойно витягнутий з печі, був холодний, а цілушка не мала ані запаху ані смаку. Хлопець саме хотів спитати матері, чому воно так, як довкола нього знову знялися крики та ворохобня.

— Ачістїть памещенїє! Раз-ззайдїсь! Давай, давай, паскареє!..[20]

Хтось просить, хтось переконує, хтось плаче, хтось клене — і все марно. Люди, правда, виходять помалу й огризаючись, але все ж виходять. Андрій поплентався останнім. Був злий, такий злий, що не міг утриматися, і, проходячи повз молодого міліціонера у дверях, заляв:

— Холери на вас нема! Шкода вам цієї стайні, що людям спокою не даєте?!

— Проходь, проходь! — сумирно озвався міліціонер. — Не розумієш, що наказ — наказ?

І додав пошепки:

— Через півгодини поїзд пропустимо — тоді вернетесь...

Що було новиною для Андрія, не було новиною для інших.

— Знову повезуть наш хлібець у Москву, то й повідганяли нас, щоб ми, бува, не побачили, — коментували люди.

— Еге ж, не дурний то вигадав, що "за моє жито, та й мене бито". Мало того, що пограбували до нитки, а тепер ще й ганяють, як собак.

— А це влада дбає, щоб у нас часом слинка не потекла, як вагони з пшеничкою занюхаємо...

— Скажи, краще, щоб у нас чуприна не з'їжилася, — озвався ще один голос. — Он у Мерефі вже два дні етапний поїзд стоїть, людей у вагонах, як оселедців у бочці, а плачу та прокльонів — аж сумно!

— Хто вам казав?

— Ніхто не казав — сам бачив і чув. Учора був у Мерефі.

— Ох, Боже ти наш! — зітхає якась жінка. — Вже й нам так гірко, що наче гіркіше й бути не може, але, як послухаєш та подивишся, то, виходить, багато є ще й таких, які й нам позаздрити можуть.

— А ви думали! Ми ось тут плачемось, що нас ганяють, а ті нещасні етапники і раді були би побігати, та не можуть.

— Чув я, — підступив ще один співрозмовник, — що ті етапники з Вовчого. Ніби бунт підняли, голову сільради і представника з обкому вбили. За це на село наскочило ГПУ, привідців вистріляло на місці, село спалили і прапор чорний вивісили. А тих, що живі осталися, у вагони позаганяло і — в Сибір!

— Та воно хіба ж тільки у Вовчому? — вмішалася в розмову висока худа молодиця з

дитиною, загорненою в полу свити. — Люди скрізь бунтуються. Допекло вже до живого!

— Ба, коли б же то скрізь! — із'явився раптом якийсь дідок у величезних полатаних валянках. — В тому то й біда, що не скрізь. Як би всі разом повстали, то воно інакше було б...

— Вам, діду, життя надоїло, що таке говорите? — спитав із гурту голос. — От підслухає хтось...

Дід живо обернувся.

— А що б знав, що надоїло! — відповів різко. — Коли між нами крутиться якийсь Юда Іскаріотський, хай підслухає і донесе. "Життя надоїло"! Хіба ж це життя? Бездомному собаці колись краще жилося, як оце нам тепер!

— А ви поговоріть більше, то воно покращає... — глузливо докинув ще хтось.

— З говоріння не покращає, звичайно, — зовсім не образився дід, — але коли б за діло взятися... Он подекують люди, що якісь комітети Самооборони постають, як ото в революцію було.

— Так чого ж ви отут стоїте? — продовжував той самий глумливий голос. — Біжіть мершій! Там якраз таких потрібно...

— Там усяких потрібно! — огризнувся дід. — У двадцять першому[21], як ото "продразв'яорстку" викачували, то в нас на отряд[22] "Червоної Мітли" і .баби з кочергами рушили і діти з-за плотів грудками шпурляли. Тікала тоді "Червона Мітла", аж дорога за нею курилася! Проти вил та кіс та бабських інструментів і зброя не допомгла.

— Яка там тоді зброя була! Рушніці без патронів та нагайки. Спробуйте тепер кочергами воювати!..

— А звісно! — огризнувся дід. — Тепер найкраще без бійки здихати. Як той казав: "Не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно". Гинемо смирніше, ніж отара овець, яку на заріз ведуть.

Андрій уважно ловив кожне слово, але розмова на тому скінчилася. Які там балачки, коли виголоднілі люди примушені стрибати на морозі, щоб не задубіти на смерть від холоду! А стрибати і пританцьовувати довелося не півгодини, як обіцяв міліціонер, а більше години.

Та врешті поїзд пройшов. Навіть не зупинився на станції, лишень трохи сповільнив хід, а потім знову поспішив і погуркотів далі, виспівуючи свою одноманітну залізну пісню і відміряючи такт на стиках рейок. Чи віз пшеницю, а чи засланців у Сибір — ніхто вже не домірковувався, бо всім було спішно — проскочити назад у почекальню і зайняти вигідніше місце.

Андрій знову ввірвався один з перших, а за ним і дідок у латаних валянках. Обидва поспішили в кутик і посідали поруч.

— Ну, от ми і знову вдома! — пожартував дід і витягнув капшука з махоркою.

— А ви давно тут? — спитав Андрій, осмілений поведінкою сусіда.

— Та це як сказати?.. — відповів дід. — Давно-недавно, а вже, мабуть, зо три тижні.

— Усе за квитком?

— Та за яким квитком! — зідхнув дід і почав скручувати цигарку. — Ночувати приходжу, а вдень шляюся по місті.

— Роботи шукаєте?

— Та й роботи шукаю, а більше по чергах та по базарах промишляю. Де люди — там і я.

Хоч у почекальні було темнувато, але Андрій усе ж помітив, що його новий знайомий має розумне обличчя й темні допитливі очі.

— Як же ви промишляєте? — спитав знову.

— Різно. Приміром, учора постояв у черзі з ночі, вистояв дамські калоші, на базарі з-під поли продав, кілограм хліба купив, а решту в кишеню поклав. Часом батонів[23] дістану, часом оселедців, а то таки на базарі щось в одного куплю, а другому продам. А ночувати тут доводиться. Раз, що не приписаний, а другий — що живих людей бачу, і мені якось відрадніше на душі стає. Стогнуть вони і гризуться між собою, ну, та все ж іще чогось добиваються. Не так, як оті, що по вулицях з простягненими руками сидять і мруть, наче мухи в Пилипівку. До чого народ дійшов — коли би власними очима не побачив — не повірив би!

Він випустив дим і заплющив очі, наче зажурився.

— Діду, — прихилився ближче до нього Андрій, — ви були згадували про якісь комітети... Правда це?

Дід підвів голову й уважно подивився на хлопця.

— А тобі навіщо? — спитав також.

— Та бо... — хлопець неспокійно зайорзав на місці і ще ближче прихилився до співрозмовника, — коли б я дорогу до них знав...

— Молодий ти ще! — увірвав йому дід.

— А з голоду вмерти — не молодий? — звів до купи брови Андрій і сердито подивився на діда. — А не казали ви, що там усяких потрібно?

— Отож бо то і є, що там потрібно, але не тут, — багатозначно сказав дід, вдивляючись пильним поглядом в обличчя хлопця. — Тут, у місті тобто, зібралися самі такі, що вже всього виреклися за надію дістати шкоринку хліба. Та по селах залишилося ще багато таких, які прадідівської землі кліщами тримаються. Бороняться, як можуть, навіть умирають, але вмирають на власних порогах! З тих і комітети постають, що поїзди з хлібом вивертають і мішки зерна ховають, вони й летючки розкидають, закликаючи до спільного повстання.

— Справді? — здивувався і схвилювався Андрій.

— А ти й не чув? — з докоризною спитав дід. — Ось піди в Ізюм — там довідаєшся...

— В Ізюм!.. — зідхнув хлопець з жалем. — Я — з-під Охтирки — це в другий бік...

— Під Охтиркою також люди живуть, і біда така сама, як і під Ізюмом і скрізь.

Щось думав і все приглядався до Андрія, наче хтів проглянути його наскрізь.

— Ну, гаразд, хлопче! — сказав урешті, видимо, вдоволений підсумками. — Давай будемо спати. Я оце перекуняю яку годину, а там піду по місті за яким ділом нюхати.

Як хочеш, то й тебе візьму зі собою. Покажу, що і як треба робити...

Ліг, скоцюрбившись удвоє, насунув стару баранячу шапку на очі і підклав під голову кулаки. Андрій, усе ще схвильований, постарався наслідувати його приклад, але знав, що не засне так легко. А втім, напевно й дід не вспів задрімати, бо надворі вчинилася якась колотнеча, забахкали постріли, залунали викрики, двері почекальні від перону відчинилися і в них проскочило двоє обірванців. Гураганом перескакуючи тіла й клунки, вони перелетіли приміщення, мало не вивалили дверей від вулиці і щезли. Їм по п'ятах гнало троє міліціонерів з рушницями в руках. Ці рушніці гальмували швидкість і позбавляли рівноваги, а тому, поки міліціонери продерлися крізь переляканий натовп, утікачі, видимо, були вже далеко. Переслідувачі вернулися з нічим і злість невдачі зігнали на голодуючих.

— Асвабадіть пам'ящення! — заревіли вони. — Вийти всім до одного! Замикаємо і до ранку не пустимо нікого! Скоро!

Втретє повторюється той самий образ: люди просяться, переконують, нарікають і лаються. Десять верещить, аж заходиться, потоптана дитина, до її криків долучаються стогони і погрози дорослих, поранених кованими чобітьми, але все це нічого не помагає. Міліціонери зганяють усіх з місць, підштовхують у крижі і потилиці прикладами рушниць і скеровують у напрямі тих дверей, що виходять на вулицю. Людей біля двох-трьох сотень, і процедура затягається.

— Сьогодні, мабуть, Діла не буде, — каже Андрієві дід. — Краще вже йти до міста і шукати якоїсь черги.

— Навіщо мені черга, коли я при собі й дірявої копійки не маю! — сердито відповідає хлопець, якому у ту мить нараз схотілося спати.

— Нічого, — потішає дід, я тобі пару рублів позичу. Тримайся мене, то разом і чергу займемо. Купимо кожний по кілограмові хліба, один продамо, один з'їмо, ще й по полтиннику[24] заробимо. Хліб же в черзі по три рублі, а на базарі — по сім. От і бариш буде!

Та перспектива заробітку якось хлопця зовсім не втішила, натомість пригадка про можливість з'їсти відразу півкілограма хліба розбудила в шлунку всіх голодних демонів, наповнивши уста гірко-солоною слиною. Андрій затрясся. Підкидало його з голоду, втоми, страху перед холодом надворі, а найбільше від криків і штовханців розперезаних міліціонерів, свідомих своєї сили та безкарності.

І він знову не втримався. Пропахуючись крізь двері, раптом кинув просто в якусь носату пику ретельного оборонця порядку:

— Гуджа-гуджа, собаки гончі! Кусь-кусь!

Носата пика витріщила очі й оторопіло роззявила рота від такого неочікуваного зухвальства. Андрій же, зрозумівши, що йому цей вибрик безкарно не мине, величаво проплив повз міліціонера, але робив такі довжелезні кроки, на які йому лишень дозволяли ноги.

— Стой! Стой! Вернісь назад! — упало в нього за плечима, і ці вигуки стали для хлопця сигналом до старту. Андрій рвонув з місця і вривався в юрбу.

— Держі! Держі! — верещало позад нього. — Стой, стреляю!

Держати Андрія ніхто не збирався, але сполошені люди шарпалися то в один, то в другий бік і перешкоджали бігти. Хлопець маневрував поміж постатями і клунками, розштовхував мішанину тіл ліктями, когось ізбив з ніг і лишив позад себе таку широку дорогу, що погоня могла би проїхати по ній цілим драбинястим возом. По ній леопардом скакав міліціонер, горлав на цілі груди і двічі вистрелив, але в повітря. За третім разом міг стрелити Андрієві у спину, чого, звичайно хлопець собі не бажав. А така можливість перетворилася в неминучість, коли він вискочив з натовпу й опинився на порожній площі.

— Стой, стреляю! — ще раз попередив задиханий голос уже зовсім близько.

Ситуація була катастрофічна, й Андрій скоріше ніж подумав, рішився на одчайдушний крок, випробуваний уже не раз у дитячих бійках. Раптом круто обрнувся, скочив назустріч міліціонерові й підставив йому ногу. Той, не сподіваючись підступу, не встиг своєчасно загальмувати, з розгону налетів на простягнену впоперек дороги перешкоду, зачепився, дав карколомного сторчка і заповор по обледенілому бруці носом. Револьвер ідіотично стрельнув, посилаючи кулю вздовж бруку, і потім відлетів на кільканадцять кроків кудись уперед. А хлопець уже гнав далі, не розбираючи дороги і сам не знаючи, куди біжить. Не чув нічого, крім свисту повітря у вухах і тупотіння власних кроків, але знав напевно, що за ним уже женеться погоня, і то численна. Замкнена вже будка з пивом, якийсь великий наріжний будинок, якась вузьенька вуличка, одиноке дерево між хідником і бруком — все це бігло назустріч Андрієві й скоро лишилося позаду. Ось і ще одна вуличка ліворуч, знову будинок на розі, але вже малий, а за ним — високий дощаний паркан. Не думаючи довго, хлопець учепився за зубаті чубки дощок і з котячою спритністю перекинув тіло на другий бік загороди. Опинився в якомусь міщанському подвір'ї. Крім будинку при вулиці, в глибині двору стояла ще якась кривобока хатина, а біля неї дровітня і нужник[25]. У вікнах було темно, віконниці зачинені.

Андрій зігнувся і припав вухом до паркана. Так і є! Біжать! Ковані чоботиська, черкаючи об замерзлу землю, посилають луну далеко довкола. Не можна чекати ані секунди! Адже вони там можуть догадатися, що він перескочив паркан, може, навіть і бачили!

Хлопець кинувся у глибину двору, перескочив біля дровітні другий паркан (уже нижчий, ніж від вулиці) і знову опинився в якомусь подвір'ї, що виходило на другий бік кварталу. І тут було два будинки, дві дровітні і неодмінний дерев'яний нужник.

Скрадаючись попід темними вікнами, Андрій перебіг двором, допав до засуненої залізним прогоничем хвіртки, витягнув прогонича і вискочив на вулицю. Розглянувся і віддихнув з полегшею: вулиця була порожнісенька. Причинив обережно хвіртку і подався геть. Підчас утечі забув про голод, позбувся втоми, а розігрівся так, що обличчя його пашіло, а піт краплинками стікав по спині. Мучила спрага.

На щастя, на половині кварталу натрапив на колонку[26] з попсованим краном. Вода бігла з неї тоненьким струмочком і вспіла вже аж до кінця вулиці намерзнути

карколомним льодовиком. Ризикуючи розчеребити голову, Андрій підповз по горбкувато-склистій поверхні до колонки і почав жадібно пити. Підставляючи пригоршні під слабеньку цівочку, що проколювала наскрізь холодом долоні, пив, і пив!..

Нарешті, вдоволивши спрагу, обтер мокрими долонями липке від поту чоло й обережно сповз назад на хідник. Крижаний вітер лизнув його по вогкому обличчі й спітнілій спині, роздражнений холодною водою, отяжілий шлунок почав виявляти своє обурення голосним булькотінням, і хлопця почало трясти ще гірше, ніж перед тим. Куди йти? Де завітись? Як відпочити хоч би годинку?

І нараз Андрія огорнула розпука безнадійності. Все стало байдужим до обридження. Схотілося впасти отут на місці й заплющити очі на віки-вічні. Як добре розтягнутися і не думати ні про що! Хай голод ссе за серце, хай мороз в'їдається до самих костей, — байдуже, — не звертати на них уваги!

І раптом пригадав собі таємничого діда. Ох, Боже, як же це можна було його відбігти?! Ото дурень! Двічі стрів доброзичливих людей й обидва рази так по дурному їх утратив!

Але пригадка про нового знайомого скерувала думки Андрія в інший бік.

— Треба вертатися назад у село! — вимовив хлопець, і від того рішення відразу підбадьорився.

Справді, нічого йому отут волочитися в незнайомому місті, коли в селі має рідну хату. Назбирає якогось бадилля, напалить у печі, вилізе на неї і відпочине та виспитьсся всмак. Звідти вже ніхто не буде його зганяти по кілька разів на ніч. Відпочивши ж, він щось придумає: наставить сільця на ворону, лапку на зайця, або спробує вловити рибу в ріці. А тут — що? За півтора дня він і дурного горобця не побачив. Лишень камінь, та високі паркани, та голодуючі, та чужі люди, яким нема до нього ніякого діла. А в селі — усі свої. І, — хто зна, — чи там у рідній Груні люди в комітети Самооборони не гуртуються? Андрія ж знають і також приймуть. Коли ж такого комітету нема, то Андрій підкаже путнім односельчанам, щоб робили так, як в Ізюмі роблять. Правду той дід казав: під Охтиркою також люди живуть, і біда така сама, як під Ізюмом і скрізь...

Отже, додому! Незабаром почне дніти, тоді Андрій розпитає дорогу і піде. А тепер треба ходити, перемогти втому й не піддаватися спокусі сідати на відпочинок. Бо, коли сяде, не встане більше.

І хлопець пішов, куди очі дивилися. Мав тепер виразну мету і якусь, правда, невиразну, але теплу надію. Існування набирало глузду, терпіння оправдувалися, приплив завзяття вдмухнув силу у кволе тіло, ноги ступали певніше. Шкода лишень було, що подорожі не можна почати відразу. Але день був недалеко. За яких три-чотири години зійде сонце.

Три-чотири години... Які ж ви можете бути короткі і які безконечно довгі...

Вечоріло. Знову притискав мороз, і вітер, мішаючи водно хмари піску і дрібного колючого снігу, хльостав ними в обличчя й обпікав незахищені руки. А Андрій, уже ледве переступаючи з ноги на ногу, плентався далі вулицями якогось передмістя. Дивно, але за цілий день не зміг допитатися дороги на Охтирку і вже був переконаний, що безнадійно зав'яз у якомусь проклятому кам'яному мішку. Більшість людей, до яких звертався з таким простим питанням, казала, що не знає. Деякі взагалі навіть не відповідали, лиш потискували плечима і йшли далі. А ті, що знали, давали хлопцеві дуже складні й неясні для нього вказівки: мовляв, спочатку підеш он тою вулицею, звернеш направо, сядеш у такий-то трамвай, доїдеш туди й туди, там пересядеш на інший, доїдеш... і тому подібне. На трамвай в Андрія спочатку не було грошей, назви вулиць не затримувалися в запамороченій голові, а все разом викликало таке враження, що вийти з цього зачарованого міста неможливо. Ще найлегше, як йому дехто радив, було добитися до залізничної станції і їхати поїздом. Але на такі поради хлопець лишень зідхав і відходив.

Півдня він ще якось тримався і не втрачав надії, але після полудня відчув, що з ним коїться щось дивне. Раз йому ставало гаряче і страшенно хотілося пити. Тоді він розглядався за купою снігу, згортав з нього чорну скоринку бруду, набирав у жмені і їв. Але зараз же тіло його починало корчитися від холоду, ноги тряслися й підгиналися, а губи мертвоїли так, що ними годі було ворухнути. Почав надокучати й кашель, пекло в очах. Андрій мусів їх заплющувати. Коли ж розплющував знову, то будинки, електричні стовпи й люди дивно викривлювалися, тремтіли й розтягалися, як відбитки в торкненому вітром водяному плесі. Напевне викликав жаль своїм виглядом, бо, хоч не просив нічого, кілька прохожих втиснули йому в руку якісь дрібняки. Хлопець приймав їх несвідомо, затискав у долоні, але не рахував і навіть не думав над тим, що їх можна зужити на трамвай. Йому не треба трамваїв, — йому треба було лишень вулиці, яка б вивела б його на північний захід Харкова — на залізничну дорогу, що йшла на Охтирку. Що Харків лежав на південний схід від Охтирки, отже, Охтирка від Харкова — на північний захід — це була єдина річ, яку Андрій тямив добре. І коли б опинився у відкритому полі, дав би собі раду сам, орієнтуючись на сонце. Але в місті сонце, здавалося, грало в піжмурки: не йшло рівно своєю дорогою і не світило, але ховалося в сіру каламуть неба, а коли й вигулькувало на мить, то з'являлося раз праворуч, раз ліворуч, раз попереду, а раз позаду хлопця, немов дражнилося. І не веселило світу, не блищало — було виснажене й бліде, наче виточене з білої порцеляни. Кидало мертвий погляд униз і ховалося знову. Врешті розчинилося зовсім у безбарвній матовій кіптяві, поступившись без найменшого спротиву сутінкам наступаючого вечора.

Андрій уже більше нікого ні про що не питав, але вперто волік отяжілі безвладні ноти і лишень з надлюдською силою волі втримувався від того, щоб не сісти десь у спокусливій заглибині поміж парканами чи будинками. У півзапамороченні байдужо минав сотні таких самих нещасних, як і він, а думка його судорожно чіплялася за

єдиний камінь спасіння: "Додому, додому!"

Так, додому. Але перед тим треба трохи відпочити і нагрітися. Попроситися до якихось людей — не переночувати, лишень присісти біля теплої печі і розморозити задубілі руки. Потім толком розпитатися про дорогу і рушати. Постукати в он ту хвіртку? Ні, краще в ту другу. Ба, та також якась така... Найкраще перейти на другий бік вулиці й попроситися в тій білій хаті...

Але Андрій минав хвіртки і хати, малодушно відкладаючи свій намір. Не мав відваги турбувати незнайомих людей і просити в них допомоги. Не звик до того.

Та вкінці відчув, що більше не витримає, що зараз упаде й не підведеться ніколи. Тоді в напливі розпуки застукав у першу хвіртку, під якою зупинився. Застукав з усіх сил, наполегливо і люто. Перечекав хвилину, відсапуючись, і застукав знову. Але ніхто не відчиняв. Не було нікого вдома, чи не чули? Ба, ні, були вдома, бо крізь віконниці пробивалося світло. Засліплений якимсь шалом, хлопець ще раз загремав у хвіртку. Це був не стукіт і не прохання — це був, перекладений на людську мову, зойк одчаю: "Рятуйте, гину!!!"

Хвіртка раптом відчинилася, і в ній з'явилася жіноча постать. Від цієї несподіванки Андрій цілком розгубився і став безрадно, неспроможний промовити ані слова.

— А ти, холернику, чого брами вивалюєш?! — напалася на нього жінка. — Полякав дітей на смерть! Ми вже думали, що горить десь, а то ще один старець! Цілий день тільки те й роби, що бігай та вам хвіртку відчиняй, трясця вашій матері!

— Та я... — несміливо почав Андрій.

Але розлютована молодиця не дала йому скінчити.

— Нема нічого! — крикнула. — Самі впроголодь живемо! І тікай звідси, бо ось, їй-бо, як возьму коромисло, то тобі ноги поперебиваю!

І вона злісно хрюснула хвірткою.

— А що там? Хто то був? — спитав десь у глибині двору чоловічий голос.

— Та хто ж?! — так само обурено відповіла войовнича молодиця. — Ще один старець! Та нахабний який! Мало хвіртки не висадив: дай йому — і все! А добра б вам не було!..

Андрій стояв приголомшений зневагою, яку почув уперше в житті. Він — старець! Він — син статечного господаря, вихований у родині, в якій не то просити, а навіть позичити щось у сусіда вважалося соромом, став тепер старцем. Принаймні, його вважають старцем, бо ж ось у кулаці — милостиня. Дали йому, а він прийняв. Старець! Старець!..

Затиснуті в закостенілій руці дрібняки стали раптом важкими й пекучими, як ганьба, якої щойно зазнав. З обридженням пошпурив їх на брук, а сам обперся чолом об електричний стовп і важко застогнав. Зрозумів, що сьогодні вже не допитається дороги, а завтра буде пізно. До завтра він згине, до завтра він лежатиме закостенілим трупом, посрібленим білою паволокою паморозі. Лежатиме бездомним, безіменним старцем.

"Мабуть, мені не вернутись

Ніколи додому..."

Вирвалась у нього несподівано, і він став, до краю вражений. Зненацька торкнувся спраглими устами чудодійного джерела, відчув насолоду знахідки і зачерпнув її глибше:

"..... Минає

Неясний день мій; вже смеркає.

Над головою вже несе

Свою неклепаную косу

Косар непевний... Мовчки скосить,

А там — і слід мій занесе

Холодний вітер".

Боже, та це ж про нього, про Андрія, сказано! Точнісінько про нього:

"І довелось колись мені

В чужій далекій стороні

Заплакати, що немає роду,

Нема товариша, господи!"

Нараз покинув стовп, широко розкинув руки і несамовито закричав:

"Доле, де ти? Доле, де ти?

Нема ніякої!

Коли доброї жаль, Боже,

То дай злої, злої!

Не дай спати ходячому,

Серцем замирати

І гнилою колодою

По світу валятись.

А дай жити, серцем жити

І людей любити,

А, коли ні, то проклинати

І світ запалити!"

— Запалити, запалити!!! — закричав пронизливо і з усієї сили загупав у ту хвіртку, від якої його щойно так безжально прогнано. — Запалити, щоб усе пішло к чортам з димом!

Але вже не чекав, чи йому відчинять знову, чи ні. Попростував далі вулицею, відчуваючи невимовну радість, і до пригноблення, розпач і біль могли нарешті виллятися у всій їхній бездонній глибині. Своїми словами не міг би їх висказати ніколи, але їх висказав багато років тому назад інший, що також терпів, страждав, передбачав Андрієву долю і тепер звідкись із засвіту простягнув йому руку. Хлопець судорожно вчепився за неї і власним голосом воскресав страждання й гнів, що дрімали тепер мовчазними рядками на зшитих у книгу листках паперу.

"..... Заснула Вкраїна,

Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,

В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила..."

— Так, правда! — додав уже власними словами. — Заснула, засипляє вічним сном отут, на вулицях!

Стрічні сахалися від нього, тулилися до стін, даючи змогу йому пройти. А він, не зауважуючи нікого і нічого, хитаючись, далі й викрикував:

"Доборолась Україна
До самого краю!.."

Зупинився на мить перед якоюсь темною купою, прикритою одним рядном, з-під якого стирчали дитячі ноги, і пригадав одразу:

"А онде під тином
Опухла дитина, голодная, мре..."

— Дитина! — перекривив. — Не одна дитина, а тисячі, тисячі дітей! Тисячі малих і великих блукають, мов окаянні, пухнуть і гинуть!

"Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить!"

Покривуляв непевним кроком далі, то викрикуючи, то знижуючи голос:

"Чума з лопатою ходила
Та гробовища рила, рила..."

— З ума зійшов! — жахнулася якась зустрічна жінка.

— П'яний! — поправив чоловік, що йшов поруч неї.

— Самі ви з ума зійшли! — визвірився хлопець. — Самі ви п'яні! То в "Кобзарі" так написано. А ви читали? Розумієте ці слова? Нічого ви не розумієте! Ви — оті, про яких також сказано:

"А братія мовчить собі,
Витріщивши очі,
Як ягната: "Нехай! " — каже, —

"Може, так і треба! Не помічав того, що стрічні давно лишилися позаду, що його вже не чують, ліз поволі далі й говорив:

— А от мій батько, і моя мати, і мій дід з бабою — ті розуміли! В мене й баба "Кобзаря" напам'ять знала. Завжди казала, що й у Святому Письмі більшої правди нема. Вже ледве ноги волочила з голоду, а, вийде до воріт, учепиться за них руками і голосить:

"Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленьки хатки, повалялись.
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли:
Самі на панщину ідуть

І діточок своїх ведуть".

— Це вона так про колгосп казала. А сусіди пальцями навпроти лоба крутили і показували на неї: мовляв, старій з голоду розум помутився. Неправда! Моя баба до смерті при своєму розумі була! А я прозрів оце тепер. Прозрів і кажу вам: "Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде!.." Схаменіться! Прочитайте "Юродивого"! Чи то не про вас написано? У вас кожний "юродивий", кожний "з ума зійшов", хто лишень відважиться слово правди сказати. Бо ви боїтеся! А я вже нічого не боюся! Коли б мені оце який товстомордий "капрал" став тепер на дорозі, то я б його не лишень "у морду затопив", а й горло йому перегриз би!

Андрій шалів од якоїсь несамовитої насолоди, роздираючи власну душу і кидаючи криваві шматки болю собі під ноги. І довго не звертав уваги на те, що хтось його уперто шарпає за рукав і в чомусь переконує. Але раптом почув слово "їсти" і став, як укопаний.

— Га? — опитав, зчудований.

Побіч нього стояла якась жінка і говорила:

— Годі тобі! Ходи зі мною — дам тобі їсти.

— Їсти?! — затрусився Андрій і відступив крок назад. — Не хочу! Я не старець! Мій дід з козацького роду Півполів походив, знаєте це?

— Воно й видно, хлопче, — дуже поважно відповіла жінка. — Ходім зі мною!

Взяла його за рукав і повела зі собою.

4

Андрій мало тямив з того, що сталося потім. Пам'ятав лишень, що переступив поріг якоїсь маленької хатини і що його напували чимсь теплим. Далі наступила прірва, наповнена хаосом. Коли ж каламуть неприємности часом прояснювалася, з радістю відчував, що йому добре і затишно, що хтось ним опікується, хтось його вкриває, поправляє подушку і подає йому питво. Згодом збагнув, що лежить на старій канапі у маленькій кімнатчині, що питво, яке він уважав чудодійним, — звичайний вивар з ячмінних круп, або ледве присолоджений узвар, а опікується ним якась висока, немолода й убога вбрана, але дуже величава жінка. Така величава, що Андрієві перед нею робилося ніяково і трохи страшно. Була худа, аж прозора, маломовна, спокійна і сумна. Нічого Андрія не розпитувала, не виявляла ані ласки, ані жалю, а тим самим наче зобов'язувала і його мовчати.

Та все ж одного дня, відчувши, що може встати, хлопець спитав:

— Чи ви знаєте дорогу на Охтирку?

Жінка ледве помітно всміхнулася і відповіла м'яким приємним голосом:

— Ти мене про це вже всоте питаєш, але толком нічого досі не міг пояснити. Коли б я знала адресу, то вже досі б давно листа до твоєї родини написала, що ти живий.

— Давно? — здивувався Андрій. — А скільки ж я оце тут?

— Без малого два тижні. За цей час лист дійшов би і відповідь вернулася б, або

хтось би по тебе приїхав.

Андрій аж ноги спустив з канапи, але зараз же ліг знову і глухо відповів:

— Нікому по мене приїжджати. Не маю я нікого.

Сказав і вже побоявся, що жінка почне розпитувати й охкати, але помилився.

— Тоді й спшитися тобі нічого, — сказала вона лишень. — Наберешся ще трошки сил, і тоді я вже тебе виправлю в дорогу.

Сили в Андрія справді було мало. Спробував устати, але відчув, що не може втриматися на нотах.

— Що воно зі мною було? — спитав.

— Простудився і з голоду охляв. Тебе Андрієм звуть?

— Еге ж!

Хотів спитати, як її звуть, але забракло йому відваги. Та жінка наче догадалася.

— А мене звуть Лідією Сергіївною Чернявською, — сказала, — А знаєш де ти тепер?

— Та в Харкові ж.

— Так, у Харкові, на Основі, на Богданівській вулиці. Знаєш Харків?

— Не знаю зовсім. Два дні блудив, як запаморочений.

Починала подобатися хлопцеві: така величава, а така й проста заразом. По всьому видно, що вчена, а говорить по-українськи: не так як переважна частина міщухів, а навіть і сільської голоти, яка ще за царських часів і до останніх днів при новій владі намагалася надати собі поваги тим, що калічила по-московськи. І знову хлопцеві пригадався Шевченко: "Говорить умію, та не хочу"! Дивна пані!

Пролежав ще день, увесь час пильно слідкуючи за своєю спасителькою. Справді, була дивна. Не скаржилася, не нарікала на важке життя і, мов би не помічаючи, віддавала йому майже всю пайку хліба і майже всю юшку, що її незмінно варила все в тому самому маленькому чорному чавунці.

Хлопця почали гризти сумління й сором: не мав права приймати такої пожертви від кволої старої жінки, ще й цілком чужої йому. Тому на другий день устав, одягнувся у випрану вже й позашивану одежину і заявив, що хоче йти додому.

— Може, почекав би ще? — спитала Лідія Сергіївна. — Таж сам казав, що в Охтирці не маєш нікого.

— З Груні я, а не з Охтирки, — пояснив тихо. — Село таке, може чули. Прийшов у Харків роботи шукати, але нічого з того не вийшло. То вернуся додому. Там хоч хата залишилася.

Лідія Сергіївна зідхнула:

— Правда, у своїй хаті завжди краще. Але чи тебе впустять до неї?

Над цим він не подумав і тепер злякався: а що, коли справді не впустять? Адже хата велика, гарна, і там напевне вже якийсь голодранець господарить.

Схилив голову і задумався. А жінка розмірковувала вголос:

— Воно правда, села спорожніли, і тепер якусь хату легко знайти. Але не знаю, чи самих неповнолітніх до колгоспів приймають.

— До колгоспів?! — стрепенувся хлопець і гнівно блимнув очима. — Я скоріше

здохну, ніж до колгоспу впишуся! Мої предки і за панщини кріпаками не були, а я оце мав би самохіть шию в ярмо наставляти?!

— Як не хочеш до колгоспу, — невблаганно тягла Лідія Сергіївна, — а бажаєш повернутися в село, то тебе заберуть до дитячого будинку, або зашлють кудись.

— З дитячого будинку я втік і знову втечу, як мене туди запхають! І з заслання також вирвуся!

Жінка повагалася мить, роздумуючи, а тоді м'яко поклала руку йому на плече:

— А в мене залишитися не хочеш?

Пропозиція була надто спокуслива, але гордість стала дуба.

— Спасибі вам на добрім слові, — сказав Андрій, відчуваючи, як у грудях закипає роздратовання, — тільки ж я і в рідного батька вже давно на свій хліб заробляв, то й у вас дармоїдом на шиї не сидітиму!

— Не бійся, не сидітимеш, — відповіла вона, ховаючи усмішку в куточках уст. — Я не з тих, що дармоїдів годують.

— Маєте яку роботу для мене? — оживився хлопець.

— Робота завжди знайдеться. От, на початок зробиш мені дещо в хаті, а далі побачимо.

Андрій критичним оком глянув довкола себе й зідхнув. Вгрузла в землю древня хатина з двох крихітних кімнаток, кухні й сіней, обставлена старими меблями й самотнє дерево за вікном. Яка тут могла бути робота? Звичайно, жінка хитрувала, не бажаючи широко сказати, що хоче його залишити з жалю. І це знову розсердило хлопця.

— Спасибі вам ще раз, — промовив рішучо, беручись за шапку, — але я таки піду додому.

— Щасти Боже! — побажала зрезигновано[27] господиня. — Проведу тебе. Але коли б тобі не повелося в селі, вертайся знову. Добре?

Андрій глянув на неї понурим поглядом.

— Вибачайте, — сказав майже ворожо, — вернуся до вас подякувати, хіба як пощастить, як живий остануся. Коли ж ні... — не договорив і махнув рукою.

Обличчя жінки стало неприязним.

— Не розумію тебе, хлопче, — сказала з відтінком холоду і розчарування. — Тоді, як зустріла тебе, думала, що ти жити хочеш і що з тебе ще може толк бути. Та бачу, що помилилася.

— Не знаю, який там ще з мене може толк бути, і жити я хочу, — трохи зніяковів Андрій. — Але, як згадаю отих два дні, коли я по Харкові блукав, то мене страх бере. Краще вже смерть!

— В селі, гадаєш, буде інакше?

— Ат, чи я знаю?! — почав тратити терпеливість хлопець. — Послухавши вас, оце тепер думаю, чи не краще було б мені того вечора згинутися? Шкода було вашого милосердя.

Погляд блакитно-сірих очей жінки зм'як і затуманився пеленою глибокого смутку.

— Милосердя, хлопче, гарне слово, — сказала тихо, — але видумане не про наші

часи. Ти ж бачиш, скільки людей з голоду помирає, скільки бездомних вулицями тиняється — над усіма не змилосердишся. Пройшла б я і повз тебе, як проходжу щодня повз сотні милосердя благаючих, коли б ти милостині просив. Але ти не просив, а лаявся і проклинав, ти погрожував і бунтувався. Тим і здивував мене. Подумала собі, що таких людей нам саме бракує і що таких у першу чергу треба рятувати. Тому й забрала тебе.

В Андрія раптом перехопило дух.

— Пані... тіточко... — тремтячи всім тілом, прилип він до жінки розжареним поглядом. — Не знаю, як вас величати... Ви знаєте щось?.. Я ж і в село тому збираюся... Оті комітети Самооборони... Скажіть мені, де їх шукати? Я не зраджу! Як треба буде — піду, куди пошлють, і зроблю усе, що звелять, хоч би й умерти довелося! Як хочете, я вам руку на вогонь покладу, що правду кажу!..

Вона дивилася на нього врочисто й суворо, наче й справді присягу приймала, але не відповідала нічого. Встала, пішла до кімнати, принесла часопис, розгорнула його і подала хлопцеві, вказуючи пальцем.

— Прочитай! — наказала, і вперше Андрій побачив, що була схвильована.

Андрій ухопив часопис і вжерся в нього жадібними очима. Прочитавши перші рядки, затрусився і, чим далі читав, тим сильніше трясся. Скінчивши ж, люто вдарив по часопису кулаком і продер його наскрізь.

— Отже, знайшлися таки Юди Іскаріотські! — шепнув, пригадавши слова діда, і подивився на жінку непритомними очима.

— Їх ніколи не бракувало, а тепер і поготів, — тихо відповіла вона.

Андрій довго мовчав, спустивши голову і боявся, що от-от розплачеться. Потім отрясся, наче від дощу, і скреготнув зубами.

— Ну, — промовив лиховісно, — мабуть, мені, замість Охтирки, доведеться шукати дороги до Гвоздика Крапочки.

— Справді думаєш так, чи лишень одчай у тобі говорить? — спитала Лідія Сергіївна.

— А що іншого мені лишається?

— Витерпіти.

— Витерпіти?!

— Так, Андрію, витерпіти! — твердо сказала жінка. Терпеливість, сину, часто буває пробою, сильнішою від вогню. Влада навмисне так робить, щоб людей у звірину перетворити, в Юд Іскаріотських, у Гвоздиків, особливо таких, що... Шевченка напам'ять знають. Виморює голодом, винищує, вистрілює, виселює — і все для того, щоб решту в мовчазних рабів обернути. І ти, Андрію, вступивши до банди Крапочки, зробиш лишень те, чого влада бажає. А було б шкода тебе. Такі, як ти, повинні жити!

— Жити? — луною відгукнувся Андрій. — Для чого жити?

Вона наблизила своє обличчя до його і вп'ялася йому в очі сталевим поглядом.

— Жити треба хоч би для того, щоб у слухний час уміти вмерти розумною і корисною смертю, — заговорила низьким голосом, карбуючи кожне слово. — Розумієш? Життя — найбільший Божий дар, і ніхто не має права його протринькати на

ніщо. Бог тобі дав безсмертну душу — Бог має право вимагати її віддати Йому назад, коли треба буде. Віддати добровільно, як позичене. Коли ж ти сам такого часу й не дочекаєшся — навчиш дітей і навіть онуків своїх, як і за що треба вмирати. Для цього мусиш жити і терпіти, заціпивши зуби, і не забувати отого, що тепер діється в селах, у містах і на дорогах. Не забувати!

— Не забувати?.. — повторив Андрій безкровними губами, що раптом болісно викривилися і затремтіли. — Такого не забувається...

Підвів голову і, дивлячись на співрозмовницю, почав наче сповідь:

— Прийшли до нас хліба шукати та й знайшли у коморі півмітка кормових буряків. А тоді до батька: "Ти ж, куркульська мордо, казав, що вже нічого не маєш! А це — що? Що?!" І буряком батька по голові, по голові!.. А мати — в плач: "Не бийте його! Ви ж не за буряками прийшли, а за зерном!" "Все мусите віддати, — кричать: — і зерно і навіть буряки!" І знову батька буряком у голову. Тоді мати вхопила їх за руки і благає: "Не бийте, це я сховала! Він і не знав!" То вони тоді: "А-а, ти сховала?! Від держави крадеш і ховаєш?! А понюхай, чим то пахне, понюхай!" — та й буряком маму в ніс — аж кров цвиркнула. Тато, вже який кволий був, а не витримав. Як крикне: "Ах, ти ж, сучий сину!" — та як розмахнувся, та як зацідив кулаком уповноваженого[28] у хавку — то той так і накрився ногами. А другий — парттисячник — вихопив револьвера і — бах! — просто батькові в груди. Батько одразу і впав, а той харцизяка-парттисячник[29] до своїх посіпак: "Ви, товарний, свідками: ця контра поставила нам чинний спротив, і я вжив зброю в обороні життя!". "В обороні життя", — чуєте?..

Андрій стримувався всіма силами, щоб не заплакати, але тіло його конвульсійно затремтіло і дві великі сльозини зрадливо висковзнули з очей, скотилися по худих щоках і лунко розбилися об кинутий на землю часопис.

— Навіть поховати не дали, гаспиди, — промовив ледве чутно. — Забрали тіло й повезли. І мені тоді дісталася трохи, бо я вже сам себе не пам'ятав, що говорив і що робив. Може б і вбили також, та люди заступилися, і я втік. Піхотою, дурний пішов до району правди шукати!.. А мене там вилаяли, схопили і в дитячий будинок відправили. За яких два місяці привезли ще двох хлопців із нашого села, то вони мені сказали, що мати і двоє менших братів з голоду вмерли, а старша сестра кудись пішла. Та, мабуть, і вона далеко не зайшла...

Жінка слухала мовчки й сиділа нерухомо, наче скам'яніла, лишень її ясні очі звузилися, посилаючи погляд кудись далеко-далеко.

— Ось що, Андрію, — озвалася наказуюче: — не йди нікуди, чуєш? Лишайся у мене.

— Як же мені лишатися, — трохи подався хлопець, — коли я без документів? Ані мені приписатися, ані роботи знайти. А жити отак...

— Про це вже ти не журися, — увірвала Лідія Сергіївна. — Маю людей знайомих, які зможуть допомогти якісь довідки тобі вистаратися. З тим і припишешся і роботу знайдеш.

— От за це спасибі вам! — схопився хлопець, кланяючись жінці в пояс. — Я вам того даром не схочу: чи відроблю, чи сплачу, як на роботу стану, чи...

Лідія Сергіївна знову не дала йому скінчити.

— Звичайно, звичайно, — промовила повільно і з притиском. — За плату найкраще умовлятися наперед. От ти, наприклад, скільки заправив би, будиши на моєму місці?

Гаряча хвиля сорому, що спалахнула, здається, десь у п'ятах, посунула догори, заливаючи хлопцеві обличчя. Він спустив очі вділ, обтер долонею відразу зіпріле чоло і залебедів, загикуючись:

— Простіть мене... Я би... Звичайно... Такого, як оце ви для мене зробили й хочете робити, ніхто за плату не робить... Але ж і я...

— Добре, добре, — сказала вона з тінню ледве помітної нетерплячки. — Ти мені також у притоці станеш. Я — тобі, а ти мені, отак і спробуємо жити разом. А поки що, сиди у хаті і десь так о четвертій годині розпалиш, полізеш у погріб, — ляда до нього в сінях, — набереш картоплі і поставиш зварити. На обід лишаю тобі скибку хліба.

— А ви ж?..

— Я собі свіжого з'їм. Обіцяли сьогодні за два дні привезти. І... слухай, Андрію, ти мене клич бабою, зрозумів? Спробую тебе зробити своїм онуком від моєї доньки Тетяни, тож краще відразу привикай. А я йду, щоб даром часу не тратити. Ти в школі вчився? Скінчив шість класів? Добре, це я мушу знати.

Поки кінчала говорити, натягнула старомодне пальто, взяла на голову чорний капелюшок, кивнула Андрієві рукою і пішла.

Хлопець лишився вкрай збентежений. Якось ніяк не міг собі уявити, щоб таку горду паню міг кликати так просто по-сільському: "баба". Вже хай би хоч по-міському "бабушка", чи що, то все ж воно поштивніше звучало б. А то — "баба"! Яка ж з Лідії Сергіївни баба? Слово "баба" мало різні значення, і Лідія Сергіївна ні одному з них не відповідала. Бабами звали й зовсім молодих жінок, які своєю поганою вдачею не викликали пошани: "От, пекельна баба!" "От, язиката баба!" "От, нехарна[30] баба!" Або, навпаки, цим словом виявляли пошану до сивого волосу і згорбленої у важкій селянській праці спині: "Дай Боже, здоровлячко, бабо Іванихо!" "Помагай Біг, бабо Дмитрихо!" — це до чужих старих жінок. А вже зовсім інакше значення мало це слово, коли мова йшла про рідну бабу. Баба співала пісеньки, баба оповідала казочки, баба доглядала, баба прикладала подорожникове листя до збитих пальців, баба обороняла перед батьківським гнівом, баба замовчувала перед матір'ю про різні дитячі псоти[31], баба не лінувалася спекти підпалка[32] з хлібного тіста, баба завжди приносила гостинця з торгу, баба завжди вміла потішити в горю — баба була добра, як медяник, і ласкава, наче весняне сонце. Та баба була словом із щоденної молитви, рідною, незаступимою! І такою другою бабою ніхто інший не міг бути, навіть ця Андрієва спасителька і добродійка. Не буде її так звати! Вийде недоречно і нещиро. Але тоді — як? По імені й по-батькові? Так лишень величали вчителів у школі, а в даному випадку воно було б також дивно.

Заклопотаний і роздратований, Андрій вкінці захопив мітлу і пішов промітати сніг. Домівши до хвіртки, він зауважив, що вона обірвана і ледве тримається стовпа. Андрій вернувся до хати, розшукав потрібне знаряддя і заходився переставляти завіси.

Сонце світило ясно, але день був холодний, і мороз щипав за пальці. Хлопець розтирав руки снігом, бив ними об поли і далі брався до роботи. І саме тоді, коли вже скінчив і випробував завіси, рипаючи хвірткою взад і вперед, до нього підбігла років шести дівчинка і наставила руку.

— Дядечку, дайте їсти! — ледве прожебоніла посинілими устами і вп'ялася в Андрія благальним поглядом ясних оченят.

Андрій аж розгубився з несподіванки і здивування. Спантеличило його оте "дядечку", вперше почуте на п'ятнадцятому році життя, й видалося йому зовсім неймовірним, що у нього, — у нього! — просили милостині.

Стояв, зчудований, і дивився на малу прохачку. А вона, видимо, звикла до відмов, не покладала великих надій на успіх, бо не чекала довго, а зараз же пішла далі.

— Чекай, мала! — отямився Андрій. — Підожди, я зараз дам.

Побіг до хати і виніс їй скибочку хліба, залишену йому господинею на обід. Ніколи не чув про Креза, але коли б і чув, то в ту хвилину лідійський цар з усіми його легендарними багатствами видався б йому звичайним злидарем. Окраєць хліба, який простягнув дівчинці, був не лишень для неї, а й для нього самого правдивим скарбом. Адже й Андрієві хтілося їсти, Боже, як хтілося! Але саме тому пожертва набирала значення лицарського вчинку, і хлопець був щасливий, що може її принести.

Та сталося щось несподіване: на дівчинку налетів хлопчик, майже того самого віку, вчепився в окраєць і був би його видер, коли б не Андрій. Перше ніж подумав, скочив до хлопця і відіпхнув його з усієї сили.

Хлопчина полетів навзнак, потягнувши за собою й дівчинку. Діти зчепилися в лютій боротьбі, змагаючись за злиденну скибочку, що тим часом кришилася і розліталася довкола. Андрій кинувся їх розбороняти, але його самого відіпхнула нужденна жіноча постать з пообмотуваними ганчір'ям, спухлими ногами. Вона розірвала брудні рученята, корчово зчіплені над знівеченою скибочкою, попідводила дітей, і розломивши решту шкурки надвоє, дала одному і другому.

— Мені! Мені! — кричав хлопчик, люто тупаючи ногами. — Вона вчора цілий шматок сама з'їла! А цей шматок мій! Увесь мій!

— Не твій — рвалася до нього дівчинка. — Я собі випросила! Навіщо ви йому дали, мамо? Хай віддасть мою половину!

— Цитьте! — пригрозила мати. — Бо відберу і сама з'їм!

А тоді несподівано напалася на Андрія:

— Ти, хлопче, як уже даєш, то давай обидвом! Тадже вони обидвоє однаково голодні!

Потім, наче передумавши, додала безнадійно-сумним голосом:

— А найкраще було б узагалі не давати. Хай би вже скоріше повмирали, бо нема більше сили на їхні муки дивитися! До дітей люди все більше милосердя мають. Один дасть, другий дасть, а мені — нічого.

Жінка безсило опустилася на землю і зайшлася гіркими сльозами.

— І ніхто не подумає, що шкоринкою їм життя не врятує, тільки муку на довше

розтягне й сиротами залишить. Я ж ось-ось ноги простягну, та й на тому світі спокою не матиму. Бо хто ж їх, сиротят, в останню хвилину до лона пригорне? Хто їм очі замкне? Хто їм руки на грудях зложить? Хто їх земелькою притрусить?..

Жінка плакала й голосила, а діти, вмить проковтнувши шматочки розділеного крайчика, вже знову штовхалися й сварилися за розкиданими по хіднику крихтами.

Андрій не міг більше ані дивитися ані слухати і поспішив у хату. Спер голову на руки і занімів. Уже не почував себе ані багатим ані щасливим. Навпаки, зрозумів, яким безпомічним, яким нікчемним нуждарем він був. Давши дитині скибочку хліба, яку відірвав од власних уст, думав, що робить добро. А що зробив насправді? Навіть маючи мільйони таких скибок і роздавши їх мільйонам голодуючих, міг би бути вдоволеним? Правда, одному чи другому, може, якраз тієї скибочки і забракувало б, щоб не вмерти голодовою смертю, але решті вона продовжила б тільки муку на день чи два. Стала б тупим ножом, під яким жертва конає повільніше, ніж під гострим. Що за божевільний час, в який милосердя стає жорстокістю, а матері з великої любови благають у Бога смерти для своїх дітей!

Думки його перескочили на власну родину; як то вони там умирали? Чи брати пережили матір, чи мати братів? Коли Явдошка пішла з дому? Чи ще коли решта жила, чи вже після смерти всіх? Аж тепер зрозумів, яке це величезне значення мало, бо тоді, коли товариші оповіли йому про трагедію, не подумав над тим. Явдошці було шістнадцять літ, Семенові, — сім, а Панькові — лишень два. Мати напевне вмерла першою, бо ж сама не їла, а все віддавала дітям. "Ви ростете — вам більше треба", — казала. Не розуміла, сердега, що в теперішні часи любов інакше мусить виглядати. Ще не дожила до самого краю, як ота нещасна молодиця з обмотаним ганчір'ям, опухлими ногами. І через те, що не могла зрозуміти, своєю самовідреченістю зробила велике зло тим, яких любила більше від себе. Найбільше, мабуть, мізинчикові Панькові. Таке воно втішне було, таке любе, те хлоп'ятко! Мати над ним найдужче розпадалася. Останню жменьку муки, останню пригоршню круп, а потім уже останню мишину висівок — усе берегла для Панька. Семен часто сердився і нарікав, але мати казала: "Цить Семенку, цить! Ось я й тобі трошки дам, а Панькові треба більше. Він же маленький. Коли ти таким був, то й молочко пив і кашку молошну їв. А він, бідненький, вже й не пам'ятає молочка". Ох, напевне та дитина заплатила за материну дбайливість надто дорогою ціною!

В уяві хлопця почали настирливо вимальовуватися моторошні образи, один страшніший від другого. І все з наймолодшим братом: то Панько плаче десь уночі під осіннім дощем поміж посохлими бур'янами; то Панько квилить, самотній уночі в порожній хаті; то Панько припадає до холодного матиного трупа і кличе: "Мамо, мамо!.."

Довго сидів, похилившись на стіл, але вкінці з великим зусиллям звівся на ноги. Мусів зайнятися чимсь, щоб відігнати роздираючі серце марева, які грозили божевільям. З люттю накинувся на розхитаний стілець і почав його направляти. Робота не йшла, мабуть, тому, що видавалася безглуздою. Але Андрій зціпив, зуби, відкручував

і закручував шруби, стукав молотком, вивірчував нові діри і таки скінчив. Скінчивши з одним стільцем, узявся до другого, направив і того, приладив до стола зламану ногу і вже поглядав на продавлену канапу, коли рипнула брама. Крізь вікно Андрій побачив якогось чоловіка і пішов одчинити двері.

Перед ґаночком стояв нестарий іще, але худючий зарослий селянин і простягав руку по милостиню.

— Не маю нічого, дядьку, — постарався твердо сказати хлопець. — Ідіть з Богом.

— Може, хоч лушпинку з картоплі, може, хоч помийців, — благав чоловік і мало не плакав.

Андрієва твердість зломилася.

— Почекайте, — сказав і пішов у хату, сам не знаючи, що знайде.

Але пригадав собі, що Лідія Сергіївна наказала зварити картоплі. Тож ізліз у погріб, узяв дві картоплини і виніс.

— Вибачайте, — сказав чоловікові, — що сиру даю. Вареної ще не маю.

— Спасибі, спасибі! — загірб той картоплю тремтячими руками. — Хай Бог заплатить!

Відвернувся і відразу ж відкусив картоплину, не потрудившись навіть її обтерти чи бодай обчистити від землі. Біля брами подякував іще раз, але Андрій, здригаючись, поспішив замкнути за собою двері. Та навіть і в хаті йому ще вчувався хрускіт сирої картоплини, трощеної зубами разом із землею.

Не минуло й десяти хвилин, як історія повторилася, тільки цим разом прийшла молода жінка з немовлям на руках. Їй відмовити Андрій уже не мав відваги і, понишпоривши по кутках, знайшов торбу з сушеними грушами. Набрив жменю і виніс. Вона подивилася на нього порожніми очима, мовчки прийняла груші й пішла, навіть не подякувавши. Чи не мала сили, чи може, навіть не розуміла, що робить. І саме тому Андрієві стало невимовно шкода її.

"Чи доживе вона, щоб ще дитину поховати, чи помре раніше?" — спитав сам себе і відчув, що серце його знову стає нестерпно важким від болю.

Та не мав часу багато роздумувати, бо майже вслід за жінкою прийшла дівчина, приблизно того самого віку, що й він. Висхла, наче кістяк, з землисто-сірим обличчям, благально подивилася на хлопця величезними сірими очима і ледве пролебеділа:

— Подайте, Христа ради!..

Цій також годі було відмовити. Андрій зліз удруге в погріб, узяв дві морквини й ними обділив дівчину. Але, як вона лишень вийшла пішов і замкнув хвіртку на засув.

"Роздаю чуже добро, навіть дозволу не спитавшись, — лаяв сам себе. — Мало того, що стару жінку об'їдаю, то ще й інших годую тим, що вона собі від рота відриває!"

Не мав права роздавати! Коли б Лідія Сергіївна отак господарила, то вже й сама з простягнутою рукою ходила б. І в ту хвилину відчув, що й не давати не міг би. Чи своє, чи чуже, але зустрівши погляд, повний муки, благання і приниження — віддасть усе! Вчора і позавчора було йому краще, бо в нього ніхто нічого не просив, і його не гризло сумління.

Глянув на срібного кишенькового годинника, що висів на старому килимі над ліжком господині, і заходився розпалювати. Але хтось знову почав стукати у хвіртку. Андрій постановив не виходити, та стукіт повторювався так настирливою, мов би той, хто стукав, не мав наміру відходити. Це могла бути, врешті, й Лідія Сергіївна, і хлопець таки пішов одчинити. Однак, це не була господиня, а якийсь хлопчина і, звичайно, також прошак.

Лютий не так на гостя, як на самого себе, Андрій визвірився голосним криком:

— Нема нічого! Тікай звідси і не стукай!

— Та чого верещиш, як на пупа, холеро?! — з холодною гідністю відповів хлопчина.
— Шкода тобі якого недоїдка — то вдався ним!

— Недоїдка?! — закипів ще більше Андрій. — Я останню крихту ще зранку віддав і сам голодний сиджу, а вас оце за останню годину, мов саранчі! Що я вам усім можу дати?!

Хлопчина підсморбнув засопливленим носом, поправив облізлу баранячу шапку, що з'їхала йому на очі, і сказав без ніякої злоби, наче й не бажав оце теперіньки Андрієві вдаватися:

— Та то, мабуть, усі з черги. Стояли ми ще від ночі, а хліб привезли щойно в обід. Кажуть, було п'ятсот буханок, а народу зібралося три тисячі. Перші взяли, а решті — дулю! То ми постановили й далі чергу тримати і чекати до завтра. Але та зараза-міліція наскочила і розігнала. От люди й порозлазилися. Не достояли купованого хліба, то тепер сунуть за прошенням. Але й тут, як у черзі: хто перший вспів, то ще, може, щось і випросив, а спізнених женуть к чортам собачим, як оце й ти мене.

Хлопчина мав яких дванадцять років і якось зовсім не скидався на отупілих із голоду, прибитих голодуючих. Був, правда, такий худючий, що більше подобав на зроблену зі соломинок сміховинну іграшку-ляльку, але тримався бадьоро, а з зухвалих темних його очей так і бризкав безжурний гумор.

— Слухай, бра'[33], — сказав він несподівано, придивившись до Андрія, — а ти, либонь, також із наших будеш?

— З яких це "ваших"? — спантелився Андрій.

— Та не крути хвостом! — зухвало заатакував прошак. — У тебе не лишень з одежі, а й по пиці видно, що ти з села. Маєш тут родину?

— Маю бабу... — непереконливо збрехав Андрій.

— Бабу?! От, щасливий, що вона тебе взяла. А в мене, братику, навиворіт: не мене баба, а я бабу зі села забрав, та й вожуся з нею, як дурень зі ступою.

— Як же ти її забрав і навіщо? — не зрозумів Андрій.

— Говори з дурним! — зневажливо скривився хлопчина. — "Навіщо!" А що ж було з нею робити? У селі, сам знаєш, як. З нашої цілої сім'ї тільки я та баба живі осталися. Порішив я йти геть, то й її мусів забрати.

— І що тепер робите?

— А нічого. Прийняв нас у повітку один п'яниця пришелепкуватий, що також прошенням хлібом живе, хоч ніби якусь пенсію і картки має. От і живемо в нього. Баба

сидить у повітці, бо ходити не може, а я вже якось кручуся: то випрошу, то вкраду — ну, і дригаємося потрохи. Оце грошей назбирав, що міг і кілограм комерчеського дістати, коли б раніше у чергу став. Та, бач, не пощастило.

— То ви не приписані?

— Та вжеж, що ні. Який же чорт кого припише без документів! Попоганяли нас, наче собак бездомних, поки той п'яниця над нами змилосердився. Той і міліції і самого Сталіна не боїться. Мабуть тому, що завжди п'яний і море йому по-кіліна. Ліжко нам віддав, перину і примуса до того. Каже, що йому, крім горілки, нічого не треба. П'яний, завжди з ліжка на підлогу падає, а з примусом може ще й хату спалити. Кажу тобі — чисто малахольний[34].

Знову підсунув облізлу шапку, шморгнув носом і заляв:

— Трясця їхній матері! Цілу ніч не спати, намерзнутися, як собаці, й з нічим додому повертатися! А там баба голодна чекає. Коли б був раніше знав, що хліба не дістану, то купив би на базарі хоч склянку пшона. Але думав собі, що кіло хліба все ж краще, ніж миска кулешу, і стояв. А тепер на базар пізно, і, виходить, ні хліба, ні кулешу. Мені, правда, оце якась учительша молода, спасибі їй, цілу мищину вареної сочевиці дала, то я собі й підрубав, — вдоволено поплескав себе по запалому животі, який ані трохи не погладшав од сочевиці. — Тепер лишень під перину — і спати. Але баби шкода.

Андрій відчув симпатію до цього задеркуватого хлопчини і до його бідної голодної баби.

— Кажеш, маєте на чому варити? — спитав, вагаючись.

— Маємо і на чому і в чому, тільки кат ма чого.

Андрій знову повернувся до хати, відчинив бляшанку з ячмінними крупами, відсипав у шматок часопису дві жмені і виніс.

— Ну, бачиш, — підморгнув хлопець. — Я з тобою недаром розговори розговорював — одразу пізнав, що ти — муровий[35] хлопець. Виговорив таки бабі вечерю. Рости великий! Як у мене колись уродить, віддам тобі з процентом... А, поки що, пиши, не забувай!..

І, ще раз моргнувши, пострибав далі вулицею, веселий і жвавий, як горобець. Андрій захоплено подивився йому вслід: от чортеня! Такий тобі і в воді не потоне і в огні не згорить! Не лишень собі раду дає, а ще бабу утримує.

Однак, вернувшись у хату і взявшись наставляти картоплю, відчув, що на нього знову нападає злість, пригноблення і докори сумління. Чорти б узяли таку дурну голову і м'яке серце! Віддав дві картоплини, дві морквини, жменю сушених груш і дві жмені круп. Колись би сміявся з того, але тепер він інакше розцінював вартість кожної крихти, кожної крупини, кожної одробини, яку можна було покласти на зуби, розжувати і проковтнути. І його огортав страх, що стільки роздав. Головно, що роздав не свого, а чужого! Ні, не має права, не сміє більше нікому нічого давати!

І в цій постанові він витримав двічі, бігаючи відчиняти хвіртку ще двом жінкам. Відмовляв їм різко, рішуче і навіть злісно. Внутрі корчився від сорому і жалю, а був такий лютий, що ледве стримався від прокльонів. Лихий перш усього, на себе, що не

мав права давати, бо не мав свого. Лихий був і на них, що не знали правди і не розуміли його. Був лихий навіть на чорний чавунець, що вже кипів, спльовував на гарячу бляху піною і наповняв хату їдким запахом картопляної лушпини. Краще б його не було! Хай би не було ані круп у бляшанці, ані сушених груш у торбі, ані картоплі, ані моркви! Тоді б не мучила б совість, не було б жалю, і того гнітючого питання без розв'язки: давати, чи не давати?

Поновний стукіт у браму зв'ялив йому ноги. Не хтів навіть підвестися. Але застукотіло ще раз і ще раз. Мусів перемогти себе, встати й вийти, але вже по дорозі з розпачем обдумував слова відмови: перепрошувати, оправдуватися чи, вдавши безсердечного, прогнати?

Але яка ж була його радість, яка втіха, коли, відчинивши різко хвіртку, раптом побачив Лідію Сергіївну, про яку чомусь забув і думати. І тоді звертання, що бентежило його ранком і видавалося таким невідповідним, вирвалося щиро і природно:

— Бабо! Це ви?! А я думав — знову голодуючий який!

Звільнений з відповідальності перед прошаками, був такий щасливий, що готов був цілувати господині руки й ноги. Шанобливо увів жінку до хати, допоміг їй роздягнутися, скинув з неї мокре взуття, подав старі капці, посадив на стілець і прикрив їй плечі теплою хусткою. Бачив, що вона перемерзла і перевтомлена, тому нічого не дозволив робити.

— Ви лишень кажіть, а я сам усе зроблю, — говорив.

Лідія Сергіївна принесла надломану пайку хліба, шість батонів, дві цибулини і два оселедці з повідкруваними головами і хвостами.

Попоїли картоплі з оселедцями та цибулею, запили жолудевою "кавою" й закусили батонами. Тоді Андрій набрався відваги.

— Бабо, — опитав обережно, — а ви завтра знову підете?

— Піду, Андрію. Ще сьогодні звечора треба буде зайняти чергу по комерційний хліб, а потім знову ходити по установах до вечора.

— В чергу я піду, бо ви ж натомилися. Але завтра, як виходитимете, то замкніть хвіртку на ключ.

— Не замикається вона — осіла. Замкнешся на засув, як і сьогодні

— Я вже направив. Коли маєте ключ...

— Уже й направив? Молодець! Я все потерпала, коли з дому виходила, а хвіртку незамкненою лишала. Десь був навіть і другий ключ. Як знайду — дам тобі, щоб ми одне від другого не залежали, коли треба вийти.

— Мені не треба! — наставив руку, немов для оборони. — Замикайте мене, щоб я не міг вийти.

— Щоб ти не міг вийти? Що це тобі в голову прийшло?

Андрій зніяковів.

— Та бо тут тих голодуючих... — почав, затикуючись. — Стукають і стукають... А я не можу...

І він, винувато спустивши голову, признався, скільки, кому й чого пороздавав.

Сподівався докорів і був готовий смиренно їх прийняти. Але почув зовсім щось інше.

— Ти, Андрію, можеш давати, або можеш не давати, але ховатися, та ще й так, щоб тебе хтось інший замкнув, — соромно! Правді треба завжди в очі дивитися, а ти поводишся, як струс, що ховає голову в пісок.

Дивилася на нього гострим поглядом, суворо звівши до купи брови, і хлопець під тим поглядом і під впливом холодного тону голосу, спаленів і почув себе жалюгідним.

— Але ж, бабо! — зойкнув. — Коли ви мене не замкнете, то я вам пороздаю з хати все до останньої крихти.

— То роздай!

— Та яке ж я маю право роздавати, коли воно не моє?!

— Тоді не роздавай.

— Коли ж не можу! Двом жінкам відмовив — і досі в серці пече. Як не дати, коли люди, може, по кілька днів у роті рісочки не мали?!

— То було дати!

Це скидалося на глум, але Лідія Сергіївна говорила цілком поважно і тим самим до решти збивала хлопця з пантелику.

— Коли б воно було моє — роздав би! — майже крикнув у розпуці. — Роздав би — і все!

Вона дивилася на нього тим самим холодним невблаганним поглядом і сказала спокійно:

— Тоді, Андрію, віддаю тобі все, що є в хаті, і дозволяю робити з ним, що хочеш. Роздавай!

— А тоді ж — як? — аж скорчився він, заломлюючи пальці. — Самим з простягнутою рукою ходити, чи вмирати з голоду?

— Це вже ти сам повинен вирішити: або сьак, або так. Але замикати тебе на ключ я не буду. Ганьба, хлопче, від правди ховатися!

Він подумав-подумав і зідхнув безнадійно:

— Пусте! Коли б і справді роздати все до нитки, то лихові не порадиш!

— А ні, Андрію, не порадиш. Кажуть, що на Україні голодує двадцять мільйонів, а решта, за незначними винятками, півголодує. Адже й у містах тримають населення на півголодному пайку, щоб не було чим голодуючих підтримати. Тому, коли б навіть кожний півголодуючий схотів біля себе ще одного голодуючого прогодувати, то згинули б обидвоє. Проста математика, як бачиш.

— То, виходить, не давати нікому нічого — хай тих двадцять мільйонів виздыхає, так? — ворожо глянув на свою благодійницю Андрій, нараз утративши до неї всю прихильність.

Лідія Сергіївна подивилася з докором на нього.

— По-перше, Андрію, люди не здихають, а вмирають. По-друге, всупереч усякій математиці, тих двадцять мільйонів не вимре. Кажуть, що ніби вмерло вже три мільйони, а вимре ще п'ять.

Голос її раптом задрижав, й очі вкрилися паволокою.

— Бачиш, Андрію, які круглі числа, — сказала глухо: — три мільйони, п'ять мільйонів... Кілька сот тисяч більше — кілька сот менше — яка різниця? Людські існування тепер кругленько на мільйони числяться...

Опанувала себе і продовжувала:

— А, по-третє, сину, в людській душі таки є щось божеське, і тому вона перемагає холодний розум: як чоловік не може дати всім, то бодай хоч комусь щось дасть, навіть собі від рота відірвавши. Я, он, сьогодні собаки пожалувала. Сидів біля хлопчика, такий страшний, такий худий, такий облізлий, а в очах — мука. Людина ж бодай іще заговорить, попросить, поскаржиться, а тварина — німа! І сидів той песик біля свого малого господаря і сидітиме біля трупа, поки і його не заб'ють...

Андрій аж тепер зрозумів, чому в оселедців були повідкручувані хвости і голови і чому була надломлена пайка хліба.

— А хлопець же ще був живий? — спитав.

— Доходив. Уже й їсти не міг. Що йому дала — пес також проковтнув.

Андрієві стало соромно і за своє питання і за тон яким воно було висловлене.

5

Чернявська й справді не давала хлопцеві дармувати, а й він не був з тих, яким треба було роботу загадувати. Коли поночіло, наношував води з колонки і, напнявши поверх піджачини потерту ковдру, обмотував ноти ганчір'ям, брав напхану обрізками матерії стару подушку з канапи і йшов до найближчого "ларка"[36] на третій вулиці. Там займав чергу і стояв. Утомившись стояти, сідав на подушку і відпочивав. Часом навіть успівав задрімати на кілька хвилин, але здебільше мусів таки стояти і пильнувати свого місця, бо в черзі часто виникали сварки і навіть бійки, підчас яких установлений порядок ішов шкереберть. Бувало й таке, що наскакувала міліція, розганяла чергу і погрожувала арештувати всіх, хто з'явиться під крамницею перед шостою годиною ранку. Досвідчені люди, правда, в ті погрози не дуже вірили, ховалися за рогами вулиць і, вичекавши, поки міліція зникала, знову спішили формувати чергу. В таких випадках виникали найгостріші непорозуміння: одні намагалися встановити попередній порядок черги, інші, що прибігли скоріше, доводили, що тут не театр, нумерованих квитків нема, і кожен мусить стояти там, де зайняв місце.

П'ять ночей Андрій ходив у чергу, вистоюючи до четвертої-п'ятої години ранку, коли його приходила змінити Лідія Сергіївна. Тоді біг додому, з'їдав мишину пшоняної чи ячмінної юшки і валився на канапу. По безсонній, проведеній на морозі ночі, засипляв твердим сном і прокидався аж в полудне. Господині в цей час уже не бувало, а кілограм комерційного глевтяка за всі п'ять ночей лишень двічі з'являвся на столі. Інших три ночі терпінь скінчилися невдачею, яку доводилося латати здобутими двома кілограмами і тим, що давалося на картки.

Виспавшись, Андрій з'їдав шматочок хліба, запивав жолудевою "кавою" і порядкував у хаті. Другого ключа так і не знайшли, тому, хоч-не-хоч, Лідія Сергіївна

таки залишала хвіртку замкненою, а ключ брала зі собою. Та це не принесло хлопцеві бажаного спокою. Навпаки, він рухався у постійному напруженні, вичікуючи стукоту в браму. А, почувши його, безсило стискував кулаки і зціплював зуби. Соромився себе, бридився собою за те, що так підло ховався перед людською бідю. Вже краще вийти і крикнути, що не дасть нічого, ніж сидіти схованим, як щур у норі.

А хвіртка, наче чулий музичний інструмент, виразно передавала душевний стан людей, що до неї добувалися: раз озивалася боязко і тихо, другий раз безнадійно ридала, а то знову тряслася від божевільної розпуки. Ні, Андрієві не треба було виходити і дивитися — він і крізь подвійне віконце і закриту хвіртку бачив, чув і розумів усе те, що діється на вулиці. Що робити? Боже, що робити?!

І раптом прийшла йому в голову щаслива думка: він не буде роздавати по скибочці й по дрібочці. Він збиратиме кожного дня по округині, а тоді віддасть усе комусь одному. Хоч одного нагодує досита! В дитячій наївності він одразу так і почав робити: почувши стукіт, відрізав малесеньку скибочку хліба і кидав її у ворочок з газетного паперу. Це заспокоїло його сумління.

Але Лідія Сергіївна натрапила на ворочок і спитала, що це має означати?

Андрій зніяковів.

— Та це я для голодуючих, — почав пояснювати. — Все думаю про ту молодицю з дітьми і про матір з молодшими братами... Як роздавати по крихті одному й другому, то це нікого не спасе. То я собі придумав призбирати більше і бодай одного голодного нагодувати досита.

Вона подивилася співчутливо і мовчки поклала ворочок назад.

— Ви, бабо, наче гніваєтеся?

— Чого б мені гніватися? Намір маєш добрий, але диявол з-під кремлівської зірки лишень кпить собі з нього. Він кпить з усього і кожний найкращий задум може під сумнів поставити: добро це, чи зло?

— Хай ставить. Мені до того байдуже.

— Бо не думаєш глибше, хлопче. Збираєшся одного нагодувати. А диявол питає: "Чому лишень одного? Де ж справедливість?"

— Виходить, і ви несправедливо зробили, мене на вулиці піднявши?

— У тім то й біда, Андрію, що тепер не розбереш, що справедливо, а що — ні. Ти в мене майже три тижні, і за цей час я могла майже двадцятьом хлопцям дати по одному дневі тепла і трохи їжі. Отже, справедливо я роблю, чи ні?

Андрій відразу насторожився.

— Не розумію вас, бабо, — сказав ображено. — Може, ви жалуєте, що тримаєте мене, то я піду собі.

— Знову на втіху дияволіві, бо він тоді скаже: "Могла бодай одного врятувати, а, пропускаючи щоденно нового через хату і виганяючи його, щоб обігріти іншого, не врятуєш нікого".

— Страшно вас слухати, бабо! — признався він. — Виходить, і так зле, і так недобре. То як же тоді? Не робити нічого? Стояти, склавши руки і дивитися, як люди з голоду

конають?

— Ти, Андрію, лишень умираючих з голоду бачиш — селян. Ти їх жалуєш і навіть розумієш, що в їхній масі вмирають не самі одиниці, але й хліборобська незалежність. Але народ складається не з самих селян. Крім них, є ще й промисловці, купці, політики, військовики, духовенство, науковці й мистці. Всі вони становлять підвалини окремішності й незалежності нації. І цих ти серед голодуючих не побачиш — їх уже знищили по тюрмах і засланнях, а тим, що лишили на волі, приготували ще гіршу від смерти долю: змусили служити на користь нищителів народу і незалежності. Смерть мільйонів — завжди трагедія, але вона могла би перетворитися і в триумф, коли би пішла для добра нації, для слави, як смерть спартанців, про яких ти напевне не чув, але про яких мусиш прочитати? І в часи Нерона тисячі християн також гинули на аренах, на хрестах і кострищах, але з їхньої жертви, з їхньої крові й стійкості росла така сила віри, що змушувала тремтіти підвалини пекла. Тепер, навпаки, гинуть мільйони, а сатана регоче, бо на їхніх кістках скріплює свою твердиню. Тому, Андрію, не зарадить лихові торба хліба, ані тисячі торб, ані сотні тисяч, якщо вони присиплять наше сумління. Тут потрібно знову жертв крові, ще численніших, ніж жертва голоду. І на них треба приготувати наші серця і нашого духа.

Андрій слухав уважно, стараючись затямити кожне слово, і щось дивне діялося в його душі. Так з ним іще ніхто не говорив. І коли Лідія Сергіївна замовкла, закінчив у думках:

"І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі".

Підо впливом цієї розмови він ходив два дні. Поводився, як звичайно: щось майстрував у хаті, ходив у вечері по воду, вночі займав чергу по хліб, повертався на світанку і лягав надолужувати безсонну ніч. Навіть відрізував скибочки і кидав їх до ворочка, але думка його не відривалася від нових відомостей, про які він раніше не мав ніякого поняття. І лишень перед поворотом Лідії Сергіївни цікавість його скеровувалася в інший бік: чи виходила баба щось у його справі, чи ні? Але жінка, повертаючись, не казала нічого, а він розумів, що й питати зайво. Коли би були якісь новини, — добрі, чи лихі, — вона сказала би. Коли ж не казала — значить нема, поки що, нічого.

Вечеряли мовчки, а по вечері Андрій не мав часу на розмови.

Та на третій день, коли випав вихідний, і обоє сиділи вдома, хлопець не витримав і почав просити різних пояснень: про спартанців, і про тих знищених людей, яких не було серед голодуючих. І Лідія Сергіївна дуже уважно йому розповідала про все, що його цікавило. Так дізнався Андрій багато про розстріляних учасників спроб відновлення Ураїнської Державности, про розгром Української Православної Автокефальної Церкви, про загибель видатніших діячів наукового і культурного світу, як і про тих жалюгідних недобитків, які задля рятунку власного життя "змінити віхи".

Слухаючи, Андрій п'янів од жалю, злости й обурення. Отже, так воно було?! Москва

не вдоволася самим грабунком селянського хліба і добра, а відбирала поголовно у всіх якраз те, що було найдорожче?! Відбирала свободу! Свободу життя, руху, творчості і думки! Голод не самоціль, а засіб, яким людину змушувалося забувати про речі вищого порядку, а думати лишень про шматок хліба. Справді, додуматися до такого міг лишень сатана!

І вже вночі, знову зайнявши в черзі місце по хліб, Андрій ще раз переконався, що баба казала правду. Про що розмовляли люди? Здавалося, говорили про різні речі, але по суті всі думки оберталися довкола їжі, сварки виникали також через хліб — через їду. Хліб насущний — був метою всіх стремлінь і всіх бажань. Задля хліба люди хитрували, обдурювали, упідлювалися і кривдили один одного без жалю й милосердя.

Лідія Сергіївна прийшла змінити його, як звичайно, біля п'ятої, а він повернувся додому ще більше втомленим, Ніж завжди. Поснідав, ліг і довго не міг заснути через думки, що не давали спокою.

Прокинувся пізно і, за звичкою, пішов до кімнати Лідії Сергіївни подивитися на годинника. Але годинник щез. Неприємно вражений, Андрій навіть розгубився і не знав, що думати. Не міг повірити, щоб Лідія Сергіївна сховала його з обережності, та, може, взяла його виміняти за які речі? І таке припущення пригноблювало, навіть сердило. Адже ще не вмирали з голоду! На столі лежав кілограм вистояного в черзі хліба і цим уже можна було якось обійтися. А годинник належав покійному Чернявському і був дуже цінною пам'яткою для баби. Чи, може, зупинився, і вона понесла його до годинникаря?

День випав одлижний, мрячний, безсоняшний, і без годинника тяжко було вгадати час. Раз Андрієві видавалося, що то вже пізно і треба братися до вечері, другий раз, навпаки, скидалося на те, що полудень ледве минув.

Не знаючи, що робити, хлопець сів навпроти відчинених до спальні дверей і вперше звернув увагу на меблі хатини. В маленькій спальні стояло давнє нікельоване ліжко, одержник, комода, засклена шафка з книжками і невеличкий столик, викладений перламутром і мідними візерунками. Меблі були давні, з ясного дерева, химерно різьблені й напевне дуже дорогі. Навіть продавлена канапа, на якій спав Андрій, круглий стіл перед нею і стільці з високими спинками і залишками тисненої шкіри на сидженнях свідчили про колишній добробут і не могли бути куплені для цієї хатини. Напевне, ні!

Крізь вікно спальні виднівся вкритий почорнілим снігам городець, посередині якого росла молода струнка груша, сушені овочі з якої доповнювали й збагачували убоге харчування.

Андрій дивився на дерево і критично похитав головою: відразу видно, що його посаджено не по-хазяйськи. Влітку груша мусіла затінювати добру частку городу, який можна було б використати на картоплю чи іншу городину. А грушу треба було посадити он у тому кутку.

В Андрія заговорив господарський інстинкт, і він уже почав думати над, тим, що і як зробити з городцем весною, але його роздумування увірвав прихід Лідії Сергіївни.

Повернулася з туго напханим кошиком у руках і виразом вдовolenня на обличчі.

— Ну, Андрію, — сказала переступивши поріг, — вітаю тебе з доброю новиною!

Витягнула з торбинки два зложені вчетверо папірці і подала хлопцеві. Андрій ухопив їх, розгорнув, прочитав один, прочитав другий — і йому забило дух. Переводив погляд папірців на господиню, з господині на папірці і не вірив власним очам.

— Бабо, — прокашлявся, бо горло його нараз пересохло і видало хрипкий звук, — та це ж справжні документи!

Вона всміхнулася:

— Справжні — несправжні, але з ними вже проживеш.

— Але ж ім'я моє! — почав переконувати її хлопець. — "Андрій Якимович Півпола" — точно!

— Та певно, що твоє, — далі всміхалася вона. — Як би тебе навіть хто й упізнав — біди не буде: потрапив до дитячого будинку, а потім вийшов — і все.

— То це вже я і приписатися зможу?

— Аякже, завтра підемо, і я тебе припишу. А там — і до школи.

— Та бачу: до фабзаучу. Це там усякого ремесла вчать?

— Атож, ремесла вчать, обідати дають, стипендію платять, а до того всього ще й продуктів картки матимеш.

Все це було таким неймовірним, як сон, і хлопець утратив голову. Обертав у руках папірці, перечитував, приглядався до печаток і нервово пригладжував уже трохи відросле волосся. А Лідія Сергіївна тимчасом розпаковувала торбу і витягала звідтам одну по одній різні речі: дві теплі сорочки, суконні штани, "фуфайку"[37], підбите ватою пальто, дві пари спідньої білизни, шапку-вушанку і навіть рукавиці.

— Здається, буде добре на тебе, хоч і не нове. Тільки черевиків нема. Купимо завтра, — говорила.

Подивилася на розгубленого хлопця і спитала з жартівливим докором:

— Що ж це ти, Андрію? Навіть не подякуєш?

Він глянув на неї якимись незрячими очима.

— Не подякую? — перепитав тихо. — А як же я вам подякую, бабо?

— А як тебе вчили дома?

Тоді він підступив до неї, обережно взяв її руку, похилився і несміливо, наче до яких святощів, торкнувся її устами. Цей несміливий доторк і глибокий, повний відданости погляд були промовистіші, ніж найбарвистіші слова і найгарячіші жести. І Лідія Сергіївна зворушилася.

— Бог з тобою, хлопче! — промовила заспокоююче. — Мені приємно, що так добре скінчилося.

Та у хвіртку постукала дійсність, поклавши нараз край і словам і зворушенню. Андрій, навіть не питаючи, відрізав половину комерційного хліба, вкинув його до скибочок у паперовому воронці, взяв у Лідії Сергіївни ключ і вийшов. Не потрудився поцікавитися, чи то був прохач, а чи прохачка і зауважив лишень самі висхлі тремтячі руки, що жадібно вхопили милостиню. Постояв трохи на холоді, вернувся до хати, ще

раз узяв у руки папірці, переглянув їх і поклав на стіл.

— Та-а-к! — зідхнув, відчуючи щось подібне до сорому і провини. — Одного, бабо, ви врятували, але більше не врятуєте, бо срібних годинників уже не маєте...

Наче нічого особливого й не сказав, але Лідія Сергіївна раптом здригнулася і змінилася на лиці. Здавалося, що накинеться на хлопця з докорами, або заплаче. Та вмить перемогла себе й відвела очі вбік.

— Андрію, — промовила тихо, — ти про це більше ніколи не згадуєш. Чуєш? Ніколи! — і нараз додала різко: — Розпалюй!

Сама вийшла до своєї кімнати і замкнула двері, залишивши хлопця з напіввідкритим ротом і з гірким почуттям несвідомої провини.

6

У школі Андрій здобув прихильність учителів-майстрів своєю зручністю і пильністю в роботі. Записався у токарський цех, і робота була для нього цілком незнама, але трудове життя вдома і навик до важкої праці тепер дуже придалися. Першу премудрість токарської науки, яка вимагала ручно обпиляти терпугом рівний квадратик з куска заліза і на яку інші учні тратили по два-три місяці, він подолав за чотири дні.

Майстер Хоменко, суворий і вимогливий, вимірявши досвідченим оком рівність боків і кутків квадрату, вдоволено подивився на хлопця і спитав:

— Учився раніше?

— Та вчився всякого... — дав ухильну відповідь Андрій.

Хоменко ще газ поглянув допитливо на нового учня, але більше нічого не спитав.

— Взавтра підеш на роботу, — сказав лишень.

Робота, виявилось, була не в шкільних майстернях, а в ХПЗ[38]. Як майже кожне підприємство, ХПЗ опинився в черговому "прориві" й далеко відстав від плану. Щоб цей прорив залатати, на виробню кинули старших учнів з усіх "фабзавучів", бо кваліфікованих сил бракувало, хоч по вулицях міста тинялися тисячі безробітних. Щоправда, не фахівців у будівництві паротягів, але все ж людей дорослих і працездатних, які з великим успіхом змогли б замінити слабосилих, невинних і не зацікавлених у роботі недолітків фабзавучів. З понаднормовими годинами праці на ХПЗ вони не витримували і, або не з'являлися на лекції пополудні, або не приходили до праці ввечорі, до якої, до речі, згідно з законом, їх ніхто не мав права змушувати, точніше сказавши, яку закон забороняв. Але й ті, що приходили, тинялися по кутках без діла, грали в хованки або робили різні пакості. Пильних і витривалих, як Андрій, були одиниці. А втім, і дорослі робітники до праці не дуже рвалися. Робили все нехотя, помалу і, де лишень можна було, "замилували очі". Зате безустанку нарікали на норми, на низьку платню і недостатні харчі. Тільки старші майстри, на яких лежала відповідальність за ліквідацію прориву, надривалися і лаялися на чім світ стоїть. Кляли "в дошку", "в око", "в серце" і зі сороміцьких слів складали такі віртуозні вирази, що їм міг би позаздрити і талановитий поет. Та і як було не лаятися, коли бракувало

найпотрібніших матеріалів, бракувало частин, знаряддя були старі й поламані, верстати попсовані, а електричний струм невивантажуваний і подаваний з перебоями? Адміністрація не хотіла нічого знати про цей катастрофічний стан і переконувала, що з прориву завжди можна вийти, можна навіть перевиконати план при допомозі соцзмагання й політичного виховання робітників. І майстри "змагалися" і "перевиховували" "в душу", "в гроб", "в серце..."

Засвоївши собі добре лекцію від того парубка, що спочатку вилаяв його, а потім врятував перед прорабом, Андрій намагався не вирізнятися від інших. Але й маркерувати не вмів — не був при звичаєний до того. Що робив — робив не кваплячись, але совісно, по-господарськи. Фахової роботи йому, звичайно, ще не давали, але він і без фаху вмів бути корисним. Коли йому наказували прикрутити гайку — вона була прикручена міцно; коли наказували вичистити якусь заіржавілу частину, вона була вичищена до блиску; коли посиляли принести щось із другого цеху — він приносив без проволочки; коли треба було щось потримати — тримав твердо, і руки його ніколи не зраджували. Він завжди пильно слідкував за складною працею робітників і був наготові подати потрібне знаряддя, піднести, підважити, попередити про невдачу або небезпеку. І, нехотячи, все ж звернув на себе увагу та полюбився майстрам і робітникам.

— Оцей пацанок, зразу видно, з робітничої класи походить, — показав на нього одного разу пальцем прораб. — Ти ж чий будеш?

— Сином наркома важкої промисловости! — без надуми рубнув Андрій і викликав загальний регіт.

— Да, да! — підхопили робітники. — По всьому видно, що це ти правду сказав...

І це ще більше прихилило симпатії на бік Андрія. Майстри розривали його на всі боки, бажаючи мати у своїй бригаді, а робітники говорили з ним поважно, наче з рівним собі віком і досвідом.

У праці Андрій забував про дійсність, залишаючи її за порогом школи чи ХПЗ. Але вона незмінно чигала на нього при виході й примарою супроводжала аж до наступних дверей. Число голодуючих зростало з дня на день, і їхні трупи все рясніше падали на холодних бруках міста. А життя столиці пливло поруч, пульсувало у напруженому ритмі, наче б не помічаючи того, що діялося. Дзвеніли переповнені трамваї, їздили автобуси, люди поспішали у своїх справах, в театрах ішли фільми, опери, комедії й драми. А під кожною афішею без реклами, без гриму, без бутафорії й квитків відігравалися також драми. І кожна з цих драм переступала фантазії найпонуриших драматургів, і кожна своїм трагізмом побила би всі твори того жанру і розторощила би найтвердіші серця, коли би була списана на папері й поставлена артистами на сцені. Але в реальному житті, помножена на мільйони, вона перетворилася в буденне явище і перестала цікавити глядачів. Якщо ж і знаходилися чутливіші люди, що подавали милостиню в кошаві воскові долоні, то й ті ледве чи розуміли усю глибину трагедії, яка відбувалася в країні. Тут, на вулицях, ішов лишень її фінальний акт, а перші пройшли вже за лаштунками столиці. Лишень дідичний хлібороб, зв'язаний кров'ю і серцем з

власним шматком поля і рідною хатою, міг збагнути все до кореня. Хлібороб, що вріс душею в землю, зрікшись своєї кормительки, зрікався і власного життя. І хлопець щойно тепер, маючи притулок і працю, починав відчувати розжираючу серце тугу за рідним селом, за стріхою, під якою народився, й за осиротілою землею, що марно чекатиме весною любовного дотику мозолистих рук своїх господарів. Для Андрія, як і для кожного хлібороба, земля була чимсь живим, спорідненим, дорогим — земля була святою! Але не ця земля, яку вимостили камінням, заставили купами цегли та бетону, оперезали сталевими рейками і затикали стовпами з натягненими вгорі дротами, а та, що розсипалася під плугом, що пахла росами і зелями на обніжках, що стелилася від обрію до обрію і колосилася морем достигаючого збіжжя.

Цього року не дочекається плуга — лежатиме облогом, бо її господарі не плугами, а власними пазурами у передсмертних судорогах розривають утоптані дороги і вимощені камінням вулиці; не буде обсіяна, бо сівачі власними тілами всівають неорані ниви; не видасть врожаю, бо жінці самі впали жнивом під косою найжорстокішого косаря, ім'ям якого є голод.

Ох, як глибоко розумів їх тепер Андрій, якими близькими видавалися вони йому, хоч ні становищем ні навіть зовнішнім виглядом не могли з ним порівнятися. А він, сліпий і зарозумілий, ще так недавно намагався переконати себе, що не належить до них, що він інакший! Ні, не інакший. Він — зерно з тієї самої ниви, яке лишень чудом вискочило з коша і не потрапило поміж жорна смертельного млина. Чудом! Але це не давало йому права зріктися свого стану, не давало права, — як слушно казала баба, — ховати голову в пісок і замикатися від правди на ключ. Навпаки, він був зобов'язаний дивитися, думати і запам'ятовувати. Запам'ятовував так, щоб не забути найменшої подробиці до кінця свого життя!

І, проходячи вулицями від брами до трамвайної зупинки і знову від зупинки до другої брами, хлопець уважно приглядався і прислухався до кожного вигнання з рідної хати, до кожного приречення. У шкільній їдальні ніколи не з'їдав своєї пайки хліба — завжди ховав її у кишеню і потім віддавав якомусь знедоленому. Коли ж бачив мерця, з пошаною обходив його, підносив шапку і христився, байдужий, чи на нього хто дивиться, чи ні.

— Спочивай з Богом! — шептав. — Колись душа твоя дочекається гідних поминок...

Вертався додому пізно, приволікав до краю втомлене працею тіло і душу, насякнул пекельними видивами. Мовчки мився в мисці з гарячою водою, вдягав домашню сорочку і сідав разом з господинею до вечері.

Лідія Сергіївна, видно, добре його розуміла, жалувала і намагалася розважити. Розпитувала про школу і про роботу, але він відповідав коротко і в'яло. В порівнянні до того, що бачив на вулицях, ніякі успіхи в науці й праці не мали значення.

— Воно все добре, — сказав одного разу. — Он прораб уже список склав на премію і додатковий пайок, якщо скінчимо на строк ремонт другого паровоза, і мене у той список поставив. Але я б кинув усе це і вернувся б додому. Тягне мене в село, до землі, так тягне, що, здається, і в колгосп уже записався б. Воно ж однаково, чи в ХПЗ чи в

колгоспі — скрізь наймитом буду.

Лідія Сергіївна слухала його уважно і спокійно, як завжди, і відповіла:

— Тут, Андрію, не премія і не додатковий пайок важні. Важне те, що тобі дорога до науки відкрилася. Скінчивши фабзавуч, можеш на робфак записатися, а далі в інститут вступити. Ти ж тепер — "перша категорія". Коли ж вернешся в село, де тебе знають, утратиш усе і будеш знову куркульським сином.

— Та хіба ж я маленький?! — нетерпеливо насунив брови хлопець. — Сам знаю! Одне діло — хтіти, друге — зробити, як хочеться. Але, якщо вже й буду вчитися, то тільки на агронома. Рідного села мені, мабуть, уже не бачити, та все ж земля мені в стократ миліша від фабрики. Селяни теж ближчі мені, як робітники. От, не знаю лишень, чи до того часу хтось із них живий буде....

— Всіх не виморять, Андрію.

— Дав би Бог! Бо мені вже здається, що по селах й одної живої душі не лишилося. Такого їх тут по вулицях умирає, такого, що... Ет, мушу вже якось усе перетерпіти, як ви радили! Але терпіти нелегко, бабо, це ви теж правду сказали...

Андрій не мав часу на різні роздумування, але все ж інколи серця його торкався жаль до своєї прибраної баби. Здавалося, були такі близькі між собою, такі щирі й одверті, та однак Лідія Сергіївна ніколи нічого про себе не оповідала. Що він знав про неї? Що мала доньку Тетяну, сином якої ніби був Андрій, та ще якогось мимоходом згадала, що її покійний чоловік був лікарем і що воїни мали троє дітей. Оце і все. Коли чоловік був "покійний" — значить, умер. Це ясно. Але що сталося з дітьми, зокрема з Тетяною — Андрієвою "мамою"? Це ж йому, як-не-як, годилося б знати. Але Лідія Сергіївна не казала нічого. Коли ж не казала, то, видно, не хтіла, щоб він знав. Коли ж не хтіла — не можна було й розпитувати. І це хлопця ображало.

7

Так минув місяць.

Одного дня, ставши у чергу біля трамвайної зупинки, Андрій побачив знайому кумедну постать. Мусів добре напружити пам'ять, щоб упізнати того верткого хлопчину, якому колись відсипав дві жмені ячмінних круп. Цей випадковий знайомий нічим не змінився: був у тій самій поруділій великій свиті і баранячій шапці, що злазила йому на ніс, і такий самий худий, як солом'яна лялька-сміховинка. Єдиним новим додатком, що дуже здивував Андрія, була в'язанка книжок і зошитів, стягнена ремінцем, яку хлопчина тримав під пахвою.

Андрій чомусь зрадів і, мимовільно всміхнувшись, штрикнув хлопця пальцем у карк.

Хлопець рвучко обернувся, глянув на Андрія, відступив три кроки назад і почав його розглядати, мов якесь чудо, описуючи своїми тоненькими ніжками широке коло.

— Угм! — сказав він, обходячи Андрія з усіх боків і міряючи його очима з голови до ніг. — Значить, "не сталі плохо жить!.." [39]

— Атож! — засміявся Андрій. — А ти, бачу, в школу ходиш, чи що?

Хлопчина черкнув себе великим пальцем навскоси через груди:

— А ти думав! Тепер дядя[40] приписаний і вчиться у тридцять сьомій трудшколі!

— Та ну?! — щиро здивувався Андрій. — Як же це тобі пощастило?

— А так: бабу заміж видав, вітчима, чи там діда придбав, а з дідом і приписку, і картки продуктові, і право в школі вчитися.

Андрій лишень очі вирячив.

— Бабу заміж видав?! — перепитав, не вірячи власним вухам. — Та брешеш!

— От, — їй-їй, не брешу!

— Та за кого?

— Ну, та за того ж п'яничку, що нас у повітці притулив. Не оповідав тобі?

Трамвая довго не було, й кумедний хлопчисько почав оповідати:

— Ой, сміха було!.. Сталося це вже зо три тижні тому. Щось не показується Манченко (того ж діда Василем Манченком звать)... Не показується Манченко з хати день і другий, а знаємо, що прийшов п'яним до дому. Баба й каже: "Піди, Грицю, подивися, що з нашим господарем сталося. Чи не вмер часом із перепою? Що ж ми тоді робитимемо?" Пішов я. Дивлюся, а дід, — він, правда, тоді ще моїм дідом не був, але все одно... — Отже, лежить дід на підлозі і ледве стогне. Я — до нього, підняв, посадив під стіну, води подав і питаю, що з ним. "Нічого, — відповідає. — Перехвати трохи та й мало не гегнув". "А навіщо ж ви п'єте? — питаю. — Колись насправді гегнете". А він так жалісно подивився на мене і каже: "Мені однаково вмирати, синашу. Маю хворобу невилічиму, а смерти боюся, тому й п'ю". "Коли смерти боїтеся, — я йому, — то не пийте, бо вам не хвороба, а горілка кінця доїде". А він мов і не чує. "Паршиве воно життя, — скаржитися, — а вмирати не хочеться. Та ще коли б не сам. А то здохну і пес не гавкне. Раніше жив я зі сестрою і шуряком, а в них двоє дітей Оця ж хата моя і сестрина наполовину. Та як я почав пити, то сестра з чоловіком і дітьми втекли від мене у найману хату, а я сам остався. За горілку, бач, цілу родину проміняв. І тепер сам. І ще гірше мене страх глодає, а тому й п'ю ще більше. От і тепер: хоч би чарка горілки на похмілля, бо пече мене — хоч сказися!" А я саме в той день в однієї дамочки у трамваї гаманець змалिमонив[41] і цілих сімдесят рублів у кишені мав. То й кажу йому: "Я вам, дядьку, цілого півлітра поставлю, але зробіть, що попрошу". "Кажи!" "Оженіться з моєю бабою, то й вам краще буде і нам". Спочатку не хотів, лаявся, і навіть бити поривався, тільки що сили не мав. Казав, що до п'ятдесяти год не женився, то вже і вмере нежонатим. Але я вговорював, вговорював і вговорив. Кажу йому: "Як ви вмирати наставилися, то вам уже все одно, а нам ще жити треба. То зробіть добре діло бодай перед смертю. А втім, — кажу, — може, й довше потягнете, як ми вас доглянемо: я по горілку збігаю, а баба їсти зварить і сорочку випере. Оженіться з нею, прошу вас покірно, не пожалуйте. Баба в мене добряча і не куркулька, а біднячка, ще й ніби колгоспниця: землю і корову в колгосп віддала, тільки робити нездужає. Ще в хаті — сьак-так, а в полі вже сили не має".

— Слухав він мене, слухав, а далі каже: "Кат тебе бери з твоєю бабою — оженюся! Тільки біжи по горілку, бо, як не похмелюся, то скажуся. Ну, і у свати йти без пляшки

не випадає..."

Андрій слухав і всміхався: ну, чортеня! Чисте тобі чортеня!

— А баба ж — що? — спитав, коли вже врешті обидвоє влізли в трамвай.

— І-і-і! Баба там як розголосилася, як розплакалася, то, коли б хтось чув, подумав би, що її не заміж видавати, а в сиру землю живою закапувати збираються. А вже що налаялася мене, що наскублася, то я мало що лисим не став, як Манченко. "Ти ж, — кричить, — чортівський вилупку, що оце вигадав?! Та я двадцять год уже вдовую, і ніхто на мене пальцем не показав, а тепер, однією ногою в могилі стоячи, мала би свою честь покаляти?! Таж люди на мене плюватимуть, таж очей не зможу ніде показати! Посміховищем хочеш мене на старість зробити?!" А тут і Манченко за мене вступився: "Ви, — каже, — бабо, його не лайте. Мені до женячки так, як вам до замужжя, але дитину рятувати треба. Воно ж — як гусеня, що ще в пір'я не вбилося, а вас годує. Геройський хлопець і полюбився мені, хоч і не рідний. Чи вам його менше шкода? Я ж не сьогодні-завтра ноги задеру, то ви й повітки оцієї не матимете. Пропадете обидвоє. Вас, правда, вже й не дуже шкода, бо ви вік свій віджили. А він — що робитиме? У блатні піде?" І так говорив, говорив, поки не вговорив, як я його. Баба, правда, ще трохи покомизилася, мовляв, стара для нього — год на дванадцять старша. А він: "Це мені — начхать! Коли б вам і цілих сто років було — однаково!"

— Біда лишень була, — продовжував Гриць, облизуючи губи, — що документів не мала. У діда все чинником, а в неї — нічого. То я зараз пішов, квитки на пригородний[42] купив, чуні[43] купив і нові калоші злямзив[44], бабу взув ще й двадцять рублів на дорогу дав, таки бабі в руки, щоб Манченко по дорозі не пропив.

— І що? — нетерпеливо спитав Андрій. — Повінчалися?

— А як же? Звичайно, повінчалися у сільраді, ще й могорич запили.

— То ви тепер уже не сидите в повітці?

— Сидимо далі, бо з тим п'яницею в хаті й сам чортяка не витримає.

— П'є далі? — допитувався Андрій.

— Ще й як! Два дні, правда, поки нас оформлював, тверезим ходив. А тоді як запив, як запив, то пив чотири дні безпросипу. Пробували ми його вговорювати — та де там! Розсатанів чисто. "Я вам не обіцяв, що пити перестану! — реве. — Тепер свобода настала: жінка своє діло знає — чоловік своє! І ви мені — не указ! Як будете чіплятися — розведуся! Зараз піду в ЗАГС і заяву про розвід подам!" То ми вже нічого й не кажемо. Хочеш пити — пий! Нам аби приписка та продуктові картки. А це ще й пенсію бабі мають дати, що непрацездатна і хворого чоловіка має. При ній і мені щось там дадуть, бо я ж тепер іждівенець[45].

Андрій мусив злазити.

— Ну, то щастя тобі Боже! — сказав Грицькові.

— Щастя Боже! — відповів і той. — Але ти прийди колись. Ми ж недалеко від вас і живемо: Устимівський провулок, номер два. Тільки не йди в хату, а до повітки. Прийдеш?

— Постараюся, — приобіцяв Андрій і почав пробиватися до виходу.

Цілий день він був під враженням зустрічі, а коли увечері оповів пригоду Лідії Сергіївни, вона розсміялася. Вперше розсміялася, відколи Андрій її знав.

— Це дотепно! — сказала вона. — Далебі, дотепно! Спритний хлопець!

Засміялася знову і додала:

— Такий далеко піде. Тільки не знати, чи по добрій дорозі, чи по лихій...

Андрія торкнула заздрість і сором: справді, отакий шмаркач, а дав собі раду без нічіїї помічі. Ще й бабу врятував. А він, Андрій, пропав би коли б не Лідія Сергіївна.

— Правда, — признався понуро. — Я, хоч і старший за нього, такого не втяв би.

— Не всі однакову натуру мають, Андрію, — промовила лагідно жінка. — Бувають люди гнучкі, а бувають і невгнуті. Не заздри Грицькові — будь таким, яким є, хоч таким, як ти, в житті гірше буває. Гордість бережи, бо вона у Твоїй крові. Втратиш гордість — утратиш самого себе. Пам'ятай!

Несподівано підступила до нього і поцілувала в чоло. Цим поцілунком наче стерла останню грань поміж ними, вирівняла різницю етанів, яку Андрій завжди відчував між собою, простим селянським хлопцем, і цією гордою панею, що і в нужді та в безправ'ї вміла зберегти гідність і, навіть обчищаючи зварену в лущині картоплю, поводитися з величавістю вродженої княгині.

Андрій стримав у собі бажання — пнутися їй на груди, обцілювати зморщені щоки і висловити все, що викликала ця несподівана ласка. Несвідомо наслідуючи свою добродійку, він лишень устав і схилив голову.

— Спасибі вам, бабо! — озвався тихо й урочисто.

8

Цієї ж ночі сталося щось незрозуміле, несподіване і страшне. Андрія розбудило світло і чоловічі голоси. Сівши на постелі, Андрій кліпав очима і довго роззирався довкола, поки врешті зрозумів, що двоє чоловіків у цивільному наказують Лідії Сергіївни вдягатися і йти з ними.

— Куди це? — спитав Андрій, звертаючись до неї. — Чого вони хочять, бабо?

— Мовчи і нічого не питай! — наказала жінка.

— А це хто такий? — спитав один з незнайомих, показуючи пальцем на Андрія.

— Внук, — різко кинула Лідія Сергіївна. — Десять років шукала, поки знайшла в дітдомі півтора місяця тому.

— Приписаний?

Жінка мовчки винесла з кімнати подвірну книгу і кинула її на стіл, а сама пішла переодягатися, бо була в самій сорочці і накиненому поверх неї пальті.

Поки непрохані гості читали записи в книзі, Андрій приглянувся до них і зрозумів усе: це були представники ОДПУ[46] в цивільному, що прийшли заарештувати бабу. Один з них — мовчазний і стриманий, з досить інтелігентним, але неприємним обличчям, вдавав байдужого і, сидючи на краю стільця, уважно розглядав власні нігті. Другий, видимо, молодший чином, з широко розставленими зеленкувато-жовтими

очима і тонким довгим носом, пильно обмацував поглядом стіни, Андрія, листки подвірної книги і наче щось нюшив у повітрі. Тупе обличчя час-від-часу вишкірювалося дурнуватою усмішкою, що відкривала потемніли зуби.

Хлопець сидів нерухомо, хоч у грудях у нього клекотіло, серце боляче стискувалося, а в голові крутилися сотні питань: за що забирають бабу? Що вони з нею зроблять? Чи просто викликають у якійсь справі, чи арештують? І що йому робити? Боронити її? Питати? Йти разом з нею? Вона наказала мовчати і нічого не питати. Чому? І те пояснення, що вона дала про Андрія?.. Вона не могла понизитися до того, щоб їм щось пояснювати. Це вона сказала для нього, щоб він чув. Так, щоб він знав, як відповідати, коли його спитають. Забула лишень додати, в якому саме дитдомі його "знайшла". І яка спокійна, яка згїрдлива до цих всевладних посіпак! Їй, напевне, також нелегко, але не зраджує себе, лишень виглядає ще блідіша, ніж завжди.

Ось, одягнена вже, стоїть на порозі кімнати.

— Заберіть зі собою всі листи, — пригадує їй той, мовчазний.

— Не маю ніяких листів, — ледовим голосом відповідає вона, — і про це ви знаєте.

— Ми не знаємо нічого, лишень... — вмішується в розмову довгоносий.

— То знають ті, які вас послали! — уриває вона безпardonно і звертається до Андрія: — Андрію, ти не дивуйся — це вже не вперше по мене приходять...

— Разгаварівать нельзя![47] — підвищує голос ображений довгоносий.

Але Лідія Сергїївна мов не чує його.

— За кілька днів я буду знову вдома...

— Прекратіть разгавори![48] — ще вище підносить голос посіпака.

— За мною не шукай і нікуди не ходи! — з притиском продовжує жінка. — Розумієш? Школи і праці не покидай і нікому нічого не кажи. Будь розумним. Гроші в столику у шухляді.

Сказала, що мала сказати, не зважаючи на те, що в розмову вмішався і другий:

— Давольно, гражданка! Пайдьом![49]

І вона пішла. Не попрощалася, навіть "до побачення" не сказала, лишень кинула йому такий промовистий погляд, що Андрій зрозумів його краще всяких слів: в присутності таких людей негідно було виявляти будь-які почування. Страх, біль, жаль, обурення мусіли бути здавлені, скриті., заховані під машкарою холодної байдужности. Так зробила баба, так, за її прикладом, поступив Андрій: твердо витримав її останній погляд і не дозволив здригнутися ані одному м'язові на своєму обличчі, не зробив ані найменшого руху — стояв, як кам'яний.

Лишень коли стукнула хвїртка і затуркотіло, від'їжджаючи, авто, мов опарений кинувся надвір. Постояв на хіднику в самій білизні, потім влетів у хату, нап'яв наопашки пальто і знову вискочив за браму. Ще раз вбїг у хату і ще раз вискочив на вулицю. Не знав, чого сподївався, але вбїгав і вибїгав кільканадцять разів. Мав охоту кричати, кликати на допомогу, або самому гнати вслїд за "чорним вороном". А скінчив тим, що зачинив двері і повалився на канапу, не гасячи світла. Пролежав так до самого ранку, поки гудки не відгуділи сьомої години. Тоді встав, зібрався і пішов до школи.

При виході пригадав собі про ключ. Вернувся, пошукав, але не знайшов: Лідія Сергіївна нехотячи забрала його зі собою.

День минув у якійсь півмряці. Знаряддя, які хлопець брав до рук, двоїлися в очах, двоїлася свідомість, і все довкола видавалося чудним і нереальним. Робив усе механічно, механічно проковтнув обід, сяк-так відбув додаткові години в ХПЗ і лишень тоді ожив, коли вийшов за залізну браму. Додому, додому! Може, якраз баба вже вернулася? Правда, казала, що вернеться щойно за кілька днів, але може... може...

І хлопець спішив, аж йому дух забивало.

Та хата стояла сумна і тиха. Не стріла його промінчиком світла крізь знайому щілину у віконниці, не врадувала струмочком диму, що завжди в таку годину кучерявився над комином, а незамкнена хвіртка під повіями вітру жалісно схлипувала на іржавих завісах і клацала замком, наче залізними зубами. В хаті ж на Андрія війнуло холодом, неладом і пригноблюючою пусткою, як буває по виносі домовини.

Хлопець мляво взявся за сікач, щоб нащипати трісок на розпал, але, повагавшись, покинув усе, повалився одягнений на свою канапу і заснув мертвецьким сном.

Прокинувся від холоду, але голову мав свіжу, хоч її напевне і в сні не покидала думка про нещастя, бо, сівши на постелі, ясно знав, що сталося. Не знав лишень, котра година. Засвітив світло, вийшов на вулицю і по черзі, яка вже збиралася біля колонки та по окремих постатях, що спішили або вгору, або вниз вулицею, зміркував, що мусить бути приблизно шоста.

Розпалив, опорядив хату, зварив снідання, вмився, з'їв і вийшов з хати. Міцний сон і миска кулешу підкріпили його й оживили надію на те, що баба таки вернеться. Адже казала, що це з нею не вперше. Треба лишень витерпіти. Але за що її забрали? За що?!

Чотири дні хлопець виходив з хати бадьоріший, а перед сніданком відновив у собі занехаяну в часи поневірянь звичку — молитися. І кожного ранку він вірив, що, повернувшись увечері, вже застане бабу в хаті. Але кожного вечора стрічало його болюче розчарування: хата стояла темна і холодна, а в хаті царювала мовчазна пустка.

А тим часом хтось там десь там з якихось там причин врешті вирішив пригадати закон про оборону праці малолітніх, і учнів повідомили, що це — їхній останній день на ХПЗ. Як водилося, скликали збори, на яких виступив секретар комсомольського осередку і в годинній промові розказав про надзвичайне, радісне життя молоді в Радянському Союзі. Широко розписувався про батьківську опіку партії й уряду, що її не має молодь в жодній капіталістичній країні світу. Врешті скінчив тим, що, хоч навіть і неповнолітні в комуністичній державі рвуться на допомогу батьківщині і працюють для неї у заборонені години, то партія й уряд не забувають про закон і змушені позбавити молодь цієї приємности, бо здоров'я молодого покоління — найдорожче, що може бути. Однак, відмовляючись від допомоги учнів фабзавучів в ХПЗ, партія й уряд надіються, що ці учні весь свій надмір сил та охоти до праці перенесуть на науку і на засвоєння фахів у школах.

Після секретаря виступали ще партійці й комсомольці з робітників, і мітинг затягнувся на дві години. А по ньому почалася врочиста роздача додаткових пайків і

премій. Одержували їх майстри, одержувала частина робітників і кілька неповнолітніх, а серед них — Андрій. Решта мусіла вдоволитися словесною подякою і запевненням у батьківській опіці партії й уряду.

Андрій дістав півлітра олію, кілограм чорного хліба, два кілограми пшона, півкілограма цукру і двадцять карбованців грішми. Правда, олій мало не пропав, бо хлопець не мав пляшки. Але якийсь робітник змилосердився і дав йому півлітрівку від горілки, і дорогоцінний товщ[50] був урятований. А в школі в цей самий день після обіду виплатили також стипендію, так що Андрій повертався додому справжнім багатцем. Торба такого добра і п'ятдесят карбованців грішми за пазухою — це ж не жарт! І, цупко тримаючи торбу та притискаючи нею сховані за пазухою гроші, він радів. Цим разом був уже певний, що застане бабу вдома. Не могло ж бути, щоб такий великий життєвий успіх обійшовся без її присутності!

Але дарма! Лідія Сергіївна не вернулася, і хлопцеві стало ще сумніше, ніж у попередні дні. Кинув спересердя все на стіл, а сам сів і вгородив пальці у волосся. Як же це воно буде? Скільки ще цю бідну жінку триматимуть? Може б таки було краще не послухати її, а піти дізнатися, куди її забрали? Може їй треба було би якусь передачу передати? Завтра не допоможе нікуди йти — вихідний день. Але післязавтра треба буде таки піти! Хоч, може, її ще й сьогодні вночі випустять? Справді! Адже ті гаспиди ніколи людей серед білого дня ані хапають, ані звільняють. Усе вночі. Чисто, як вовкулаки! Так, напевне, й з бабою зроблять: узяли вночі — вночі й випустять. То хай же хоч у теплу хату ввійде і страву готову застане.

Лудячи себе цією іскоркою надії, хлопець узявся до роботи. Щипаючи сікачем тріски на розпал, не чув скрипу хвіртки і кроків на доріжці, а тому аж здригнувся, коли хтось постукав у двері. В грудях його щось йойкнуло від радості й несподіванки, і він притьмом кинувся у сіни.

— Ба..! — крикнув, з розмаху розчахнувши двері, й увірвав на півслові.

На порозі справді стояла стара жінка, але не та, якої він так чекав. У кожусі, у грубій кратчастій хустці, що вктувала її з голови до колін, у чоботях і з ціпком у руках, і вона привіталася і, не питаючи дозволу, просунулася в сіни й завзято затупала ногами, щоб оббити з взуття сніг. Поки здивований хлопець отямився, увійшла в кухню, зсунула з себе велику хустку, поправила на голові меншу, чорну, й без запитань сіла на лавочку.

— Знову дохторшу забрали? — не то спитала, не то ствердила, й сумно зідхнула: — От, біда!..

— Вам — кого? — не дуже приязно спитав Андрій.

— Та за дохторшу питаю, — ні трохи не образилася жінка. — А прийшла тебе відвідати. Знаєш мене?

— Вперше бачу, — тим самим неприязним тоном сказав хлопець.

— Ну, а я тебе бачу щодня крізь вікно, — миролюбно пояснювала несподівана гостя. — Несторенчихою пишуся, а попросту то мене бабою Настею звать. Наша хата по другий бік вулиці проти колонки, де ти воду береш. Та й почула оце, що дохторшу

знову взято, і подумала собі: "Піду до того сиротини та хоч добре слово йому скажу". Ти ж, бачу, сам один, як палець, остався і не тутешній, по всьому видно. Взяла тебе дохторша на квартиру, чи як?

Жінка виглядала добродушною і щирою, але й надмірно цікавою.

— Я їхній внук! — уже зовсім сердито і зовсім непереконливо буркнув роздратований хлопець.

Відвідувачка сумно всміхнулася самими кінчиками старечих уст і зідхнула.

— Як внук — то й внук, — погодилася. — Тільки ж я дохторшу знала, як тебе ще й на світі не було, і покійного доктора, — царство йому небесне! — і дітей усіх.

Помітивши здивовано-недовірливий погляд Андрія, Несторенчиха хитнула головою і продовжувала:

— Я ж у них на кухні шість літ робила, то як було не знати? Та й хто доктора Чернявського у Харкові не знав? Знали його й поза Харковом. Там уже такий був — на цілий світ дохтор! Не було в нього того, що той, мовляв, пан, а то — мужик. Хто найбільше хворий — той на першому місці був. Дохтор Чернявський міг і самото губернатора у прийомній покинути, щоб якогось старця бездомного аж поза містом при дорозі рятувати. Пан був на всю губу і багач такий, що вдома п'ятеро слуг тримав, але й простого народу не цурався і по нашому так славно говорив, наче в селі виріс й іншої мови не знав. І дохторша ж, Лідія Сергіївна, — також. Було, — сохрани Боже! — їй "бариня" сказати: так зчеше, так зчеше, що хоч у землю западайся. "По-своєму, — питає, — говорити не вміє?" Із тих вони, бач, були, що за Україну стояли, ще при царі. Інших, то й ганяли і в Сибір засилали, але Чернявського не зачіпали, бо вже дуже він великий дохтор був.

Несторенчиха задумалася і замовкла, сумно похитуючи головою.

— Чудно воно на світі буває, — почала знову, розважаючи вголос: — один б'є і ріже без перебору, а другий свого найлютішого ворога від смерті рятувати мусить. От, і дохтор Чернявський, для прикладу: вжеж, звісно, йому тієї комуні так було потрібно, як для нас коліхтівізації. Але, як почалася революція, забрали його у якийсь червоний лазарет отих антихристів лікувати. І лікував. Кажуть, одного найголовнішого комісара, — вже й забула, як йому на ім'я — від неминучої погибелі спас. Так той комісар, кажуть, йому таку броню видав, що від усякої напасти боронила. Написав, ніби, що Чернявський — правдивий "комуністичний дохтор", і ніхто йому ніякої кривди чинити не може. Але проти тифу, то й броня не допомгла. Як кинулася пошесть, то не питала, хто червоний, хто білий, — косила усіх поспіль. А дохтор рятував і також не питав, чи християнин, чи антихрист. Доти рятував, доки й сам тифу набрався та й пішов з цього світу.

І знову відвідувачка замовкла, обтерла кінцями хустини кутики уст і похитала головою. А хлопець слухав її жадібно, боячись пропустити навіть однісіньке слово.

— Га! — продовжувала Несторенчиха. — Воно, мабуть, і краще покійному так, бо були б його, с'як чи так, розстріляли, як ото всіх багатих повистрілювали. І Лідії Сергіївни не пощадили б. Але ота броня, від червоного комісара у самий найбільший

терор її врятувала. А потім, як вони вже переказалися трохи, то вчених так не зачіпали. Хіба там ще поміщиків та генералів чи яких купців. А дохторів, та вчителів, та всяких ні... ні... Ну, як його, у лиха, отих звуть, що машини всякі видумують та мости ставлять?

— Інженери?

— Еге ж, ніжинерів! Так отих знову до роботи приставили, бо ж там у них, у тих комуністів, сама голота була, що й підписатися не вміла. І Лідії Сергіївні якусь роботу дали у лікарні[51]. А дім на Сумській все одно відібрали і в оцю халупину переселили. Але на вулицю не викинули, як інших. А Лідія Сергіївна в лікарні щось зо три годи поробила, а потім, не знаю вже, чи сама покинула, чи звільнили її, й оце вдома сидить. Пенсію якусь має. Це вже знаю достеменно, бо разом у "Соцзабезі"[52] гроші беремо... Та вона тобі, либонь, усе це розказувала! — похопилася жінка.

Нічого того Андрій не знав, але признаватися соромився, тому знову збрехав неохоче і непереконливо:

— Та дещо там казала...

— Ох, вона не з тих, що люблять оповідати! — відразу підхопила баба Настя. — Зроду горда була. Не то щоб лиха, чи пихувата, а така якась... одне — слово — горда. А, як переселили її сюди, то ще гордіша стала. Воно, бач, дурніші гнуть кирпу, як розбагатіють, а другі, з добра в біду попавши, голови підносять. Так і Лідія Сергіївна: чи гнівна вона, чи ображена, тільки ж ні з ким приятельства не заводить. "Добрий день" — "дай Боже здоров'я!" — та й усе. І наче не пізнає нікого, хоч тут її багато людей знає. Тяжко їй. Була ж така панія велика, а тепер і воду носить, і дрова рубає, і хату маже, і город копає — все сама. Хтіли попервах люди їй допомогти — дякувала і відмовлялася. Лишень раз, як ото колонки на вулицях на воду поставили і звеліли всім криниці позасипати, то найняла одного сусіда, що мав шкапину й воза. То він їй землю десь із яру зо два тижні возив і криницю засипав. Заплатила йому — і квит! Отака вона! І до неї я б не прийшла до самої. Навіщо людині очі мозолити, коли вона нікого не хоче бачити? А до тебе, бач, прийшла. Шкода мені її і тебе шкода. Але ти їй нічого не згадуй.

Несторенчиха раптом перекинулася до хлопця і зашептала йому у вухо:

— Це ж її вже третій раз беруть. За золото.

Андрій аж сахнувся і в першому менті подумав, що його відвідувачка несповна розуму.

— За що? — перепитав.

— Та кажу ж: за золото, — трохи голосніше повторила баба.

— За яке золото?

— Ну, та за яке! За золоте! Тепер же за ту "золотуху" не один терпить.

Хлопець дивився широко відкритими очима на відвідувачку і далі не розумів нічого.

— Ну, бач, — усміхнулася Несторенчиха, — відразу по тобі видно, що ти не з міста, коли про "золотуху" нічого не знаєш. А воно так: винюхає десь ГПУ, що в когось золото ще з царських часів може бути, чи перстені, чи там сережки з камінцями — зараз і хапають. Та з ножом до горла: "Віддай золото державі!" Котрі полохливіші, то відразу й

віддають, не чекаючи, поки їх мучити почнуть.

— Мучити?! — пополотнів хлопець. Розумна жінка відразу похопилася.

— Ну, "мучити"!.. — постаралася злагоднити власні слова. — Лякають більше. Мовляв, як не віддаси, то не пустимо тебе звідси, чи там у Сибіряку заженемо. Але не чула ще, щоби кого справді не випустили. Навіть найтвердіші по тижневі, чи по десятих днях додому вертаються. З тими ж песиголовцями жартів нема: кажуть не випустять — і не пускають. Що їм зробиш? От люди і віддають. Та найгірше тим, що не мають. Хтось по злобі наклепає, а людина терпить. От хоч би й дохторша: та її ж у революцію пограбували дощенту, навіть меблі позабирали, а решту поломили. Оце, що бачиш — оце все, що їй лишилося. А мала ж вона того добра, мала!.. Ну і, — Несторенчиха знову перехилилася до хлопця і знизилася голос, — це вже правди ніде діти: золота у Чернявських не бракувало. А що вже прикрас усяких Лідія Сергіївна мала — то й не перелічити. І перстені, і сережки, і браслети, і намиста — Господи! — коли б на власні очі не бачила — не повірила б. Та все ж золоте, та все ж із самоцвітами — наче на спокусу. А та ж босячня у революцію найбільше за таким полювала, того і революцію робила. Оце пограбують, та й уб'ють на додаток. Ну, дохторші, правда, не вбили через чоловіка, а пограбувати — все одно пограбували. Не допомогла й броня, чи як там її називали.

— То чого ж вони до неї тепер чіпляються? — більше сам до себе, ніж до оповідачки, сказав хлопець і зараз же розсердився: "Чого чіпляються?!" А чого чіплялися до батька з податками, коли знали, що в хаті вже й зерна нема, коли всім видно було, що родина з голоду пухне! Чого чіплялися до всіх інших? Волочили ночами по сільрадах, знущалися, били!

— Та вони, сину, до всіх чіпляються, добра б їм не було! — висловила вголос думки хлопця Несторенчиха. А до Лідії Сергіївни можуть іще й за дітей чіплятися. У неї ж, бач, двоє дітей загралицею: син і дочка. Найстарша пішла у сестри-жалібниці на фронт і пропала без вісти. А двоє молодших десь у Франції. Пишуть до неї і гроші на "Торгсін"[53] присилають. Поштайльон[54] сам казав: "Ота Чернявська десь у чіпці родилася: за царя в золоті купалася, а тепер на заграничні гроші житиме. Ношу їй одну повістку з "Торгсіну" за другою".

— Як ви сказали? — не зрозумів Андрій. — Що воно — отой "Торг"?..

— От лихо! — здивувалася баба. — То ти й того не знаєш? Та відкрили ж таку крамницю, "Торгсін" називається, а там усе, немов за царських часів, чи ще й краще. Тільки ж не продають за совєцькі рублі — треба заграничні гроші мати, чи золото. А за гроші заграничні й золото, чи камінці дорогоцінні видають якісь "бони", а вже на "бони" можна брати що хочеш. Тільки ж пройдисвіти вони великі. За царя за п'ять золотих рублів можна було мішок питльованої муки купити, а тепер за п'ятку то й разової пів мішка не дістанеш. Скрізь, куди не кинься, то здирство і грабунок. Така влада!

— Щось я не дуже в ті заграничні гроші вірю, — сказав Андрій. — Баба впроголодь жила. Ще в погребі зо два відра картоплі є, що зі свого городу зібрала, та морквин зо

два десятки, та ще пів торби груш сушених. Казала, що й ті з власної груші насушила. А на ячмінні крупи якусь одежу міняла і мене виваром годувала, поки я хворий був, а карток продуктових не мав. А й тепер, хоч і я вже ті картки маю, ніколи досита не наїдаємось. Які там "бони"!

— Ну, голубе, того я вже не знаю, — розчаровано відповіла Несторенчиха. — кажу тобі, що сама чула. А... ти ж працюєш де?

— Вчуся у фабзавучі на токаря. Півдня працюємо, а півдня — наука всяка. Найбільше Маркса й Леніна вивчаємо... — скінчив глумливо.

— І за те слава Богу! — повчально відповіла Несторенчиха. — Все ж краще, як вуркаганити чи з простягнутою рукою ходити... Ну, залишайся щасливо, а я вже піду.

— Не йдіть, тітко! — схопився хлопець. — Ось я зараз кулешу зварю і повечеряємо разом.

— Вари, вари та й їж, здоровий! Не такі тепер часи, щоб інших частувати.

Але Андрієві не хотілося лишатися самому, і він почав наполягати, почав просити, запевняючи, що без товариства їсти не зможе.

— Ну, хай уже! — погодилася баба. — Давай, що там маєш, то я й зварю.

Скинула кожух, закачала рукави і заходилася біля вечері. Андрія до помічі не допустила. Сама розпалила, сама змила пшоно, обчистила дві картоплини, моркву і, поставивши все варити, сіла оповідати. Говірлива вдалася, яких рідко. Оповіла хлопцеві все про себе і про родину, з якої походила, про дочку й зятя, при яких жила і з якими не дуже годилася, і про неслухняних внуків. Найкращими часами свого життя вважала роки служби у Чернявських. Їла й пила досхочу, нічим не журилася, гроші складала, на Різдво й Великдень обнови діставала і ходила гладка, а вбрана, як пава. З насолодою перераховувала, які то вона страви вміла варити і як уміла догодити кожному в родині на його смак. Розказувала і про дітей Чернявських і про їхні вдачі: про тиху і поважну Таню — татову улюбленицю, що з дитинства мріяла бути лікаркою; про вередливу і непосидючу Вірочку, що понад усе на світі любила танцювати і завжди викручувалася перед дзеркалом: про завзятого Бориса, який, начитавшись усяких книжок, неодмінно хотів знайти скарб під старою грушею-дичкою, що росла в гаю на дачі Чернявських над Лопанню.

— Цілими днями, було, під тією грушею вовтузиться, — всміхалася Несторенчиха. — Руки до кривавих мозолів пообшморгує лопатою, так натrudиться, а ямки й на п'ядь не видовбає. Земля ж збита і корінням попереростала — там і мужик здоровий нічого не зробив би. І вже скільки тому Борисові наговорилися, скільки йому не радили бодай у другому місці копати, а він — ні і ні! — тільки під грушею.

Несторенчиха переривала розповідь, мішала куліш, пробувала і знову сідала розповідати. Але вже при вечері старалася видобути дещо і від Андрія. Закидала так, закидала с'як, висловлювала ніби ненароком усякі здогади, але хлопець кріпко тримав язика за зубами й не ловився на закиди, а на здогади мовчав. І баба Настя навіть образилася: наоповідавши стільки всячини, мала, здається, право й собі дещо дізнатися, а впертий і недовірливий хлопець ні в чому не звирився. Тільки коли вже

гостя помила начиння і зібралася виходити, спитав:

— Чи ви, тітко, не знаєте часом, де мені баби шукати?

Несторенчиха аж зраділа тому питанню.

— Не знаю, голубе, не знаю, і тобі також знати не треба. Можеш і сам у біду вскочити і дохторші ще більшої халепи наробити. Таж у ГПУ тобі на слово не повірять, що ти справді її внук, а почнуть допитувати. І їм, синашу, — додала їдко, — не оповідатимеш казок про рябого бичка, ані не мовчатимеш, як оце переді мною. Там ти всю правду виложиш, як на лопаті. А тоді вже сам, здоров, знаєш, як воно буде...

Цими словами виладнувала свою образу й скінчила цілком лагідно:

— Хай тебе Бог береже, сину, бо ти добра дитина. І за своєю бабою, як ти кажеш, не побивайся. Побачиш, що її випустять. А як тобі буде треба чого, чи й так просто — приходь. Чуєш?

Попрощалася і пішла.

Андрій відчув полегшу, чи тому, що поговорив з живою людиною, чи, навпаки, тому що позбувся врешті надто цікавої співрозмовниці. А втім, дізнався також багато важливого — якраз такого, про що хотів знати, і це також і хвилювало і заспокоювало. Але понад усім верх брала втома. І мозок і тіло просили відпочинку. Спати, спати!..

9

На другий день Андрій несподівано вирішив піти до Грицька. Зима вже зближалася до переламу, день стояв соняшний, і тому хата видавалася ще понурішою і порожнішою. З прилиплим до серця камінним тягарем Андрій не знаходив собі у ній місця і тому пішов.

Допитався Устимівського провулка, знайшов потрібне число і почав торгати клямку замкненої брами. Деся голосно зарипіли двері, захрупотіли на підмоклому снігу чийсь кроки і знайомий голос запитав:

— Хто там?

— Та я, Андрій. Пізнаєш?

— Пізнавати пізнаю, але досі не знав, що тебе Андрієм звуть.

Хвіртка відчинилася, і в ній з'явився посоловілий і наче сам до себе не подібний Гриць.

— Заходь! — запросив.

Андрій переступив поріг і раптом побачив, що з ґанку будинку вихилилося оббризане вапном обличчя якоїсь молодиці й одразу сховалося знову.

— Це твоя баба? — кинув у бік ґанку Андрій.

— Яка там, у лиха, баба! Сестра покійного Манченка.

— Покійного?! — оторопів Андрій. — Та ти ж оце недавно...

— Еге ж, "недавно"! — увірвав Гриць. — Ото, як ми з тобою тоді зустрінулися, він уже покійним був, тільки я не знав. Ми з бабою думали, що він спить з перепою, а він уже Богу духа віддав. Так що, бач, недовго моя баба на свою покаляну честь плакалася

— повдовіла знову.

Хтів пожартувати, але жарт вийшов якийсь кислий, а Андрій подумав собі, що той день випав дуже нещасливим для них обидвох.

— А кого це там Бог приніс? — озвалася старенька жінка, що сиділа за рогом повітки і проти сонця латала великою голкою якусь вишивану сорочку.

— А це, бабо, той хлопець, що вас од голодної смерти врятував, — відповів Гриць.

— Ще що вигадай! — зніяковів Андрій і привітався з жінкою.

— Не вигадую, ні! — заперечив Гриць. — Коли не віриш — спитай бабу.

— Цей раз він правду каже, — повторила слова внука баба. — Коли б не той кулешик гарячий — одубіла б до ранку, і перина не допомгла б. Правду кажуть, що не кожух чоловіка гріє, а чоловік кожуха. Накрий мерця хоч кожухом, хоч периною — не відігрієш. А я вже з голоду так охляла, що наполовину мертвою була.

— А я прийшов та й злякався, — вмішався в розмову Гриць: — торкаю їх, а вони — холоднісенькі! Говорю до них — а вони й голосу не відведуть, тільки очима завертають. То я наставив крупи на примус, а сам побіг і "мерзавчика"[55] купив.

— Та й упоїв мене, халамидник, — докинула жінка, всміхнувшись.

— "Упоїв", — обурився внук. — Насилу дві ложки вас ізмусив випити, та й з того ви половину розілляли. А поїв вас, бо боявся, що ви й не дотягнете, поки крупи бодай трохи уваряться.

— Та годі тобі! — зупинила старенька внука, складаючи шитво. — Проси гостя до нашої "хати", — глузливо-гірко наголосила останнє слово.

Повітка була ще нестара, щільно збита з добрих дощок і мала навіть диктову стелю. Але в морози тут повинно було бути дуже холодно. Навіть і тепер, коли надворі осідав сніг і текло з дахів, у повітці у вибоїнах земляної долівки блищав не розтоплений лід.

Грицько нічого не збрехав Андрієві при першій зустрічі — все було, як він казав: старе дерев'яне ліжко з украй заяложеною великою периною, примус на ковбику, сулія з нафтою, бляшане відро на воду у кутку й алюмінієва каструля, повішена на вбитий у стіні цвях і оце було все устаткування повітки.

Грицькова баба виглядала зовсім інакше, ніж її уявляв собі Андрій. Напевне віджиivilася трохи на картках, бо не лишень ходила вже, а й рухалася жваво, а передчасно постаріле обличчя зраджувало і дотеп, й енергію, й велику доброту. Внука вона, як видно було, любила дуже, але тримала на короткому ретязі, й Грицько її побоювався.

Вона посадила Андрія на ліжко, витягнула з кутка торбинку соняшникового насіння і почастувала.

— Вибачай, сину, що тебе так приймаємо. Але чим хата багата, тим рада.

— Спасибі, спасибі, — всміхнувся Андрій. — Кращого почастунку й не треба. Я соняшникового насіння вже давно не лузав, а люблю його.

Баба набрала жменю й для Грицька, але той скривився:

— Вже другий день мене самим насінням годуєте, наче півня. Скоро й пипоть[56] на язиці виросте.

— Не бреш, хлопче, бо ще й хліба шматок щодня маєш і водиці досхочу. Мало тобі?

— Я гарячої страви хочу! — вередливо прогундосив хлопець.

— Чи мало хто чого хоче! — легенько зідхнула баба. — Але як нема, то нема.

— А от зараз буде! — схопився Гриць. — Їй-бо, розпалю примус і крупинку зварю, щоб хоч товариша похачувати!

Андрій щось там сказав, щоб про нього не заходитися, але його ніхто не чув, бо жінка вхопила Гриця за руку й силоміць посадила на ліжко.

— Нічого ти, Грицю, не розпалюватимеш! — сказала рішучо. — Соромся! Такий великий хлопець, а коверзуєш, як мала дитина!

— "Соромся, соромся!" — перекривив Гриць зі сльозами злости в очах. — Чому ви тій відьмі не скажете, щоб вона посоромилася і не коверзувала?! Ага, боїтеся її!

— Дурний ти, Грицю! — спокійно відповіла баба. — Вона хазяйка тут, а хазяйку шанувати треба.

— Це ви про ту жінку, що з хати виглянула? — спитав Андрій.

— Та про неї ж, проклятушу — про бабину зовицю[57]! Ой! — скрикнув хлопець, діставши від баби скубання.

— Вже казала тобі, шибенику, — повчально заговорила жінка, не випускаючи з цупких пальців жмута внукового волосся, — що вона мені не зовиця. Як сорок два роки тому на рушнику з твоїм дідом стала і чесний шлюб перед аналоєм зложила, Миколаїхою Гречанючкою звуся і так до смерти зватимуся. А що там про мене та про покійного Манченка, — царство йому небесне! — два дурні у сільраді записали, Бога не думаю дурити. Нема в мене тут ніякої зовиці, нема!

І баба що кілька слів смикала Грицька за волосся, а він кривився, шарпався і скрикував:

— Та ну бо, бабо!.. Та пустіть, бо болить!.. Ой!..

— Щось я не зрозумів добре, — вмішався, Андрій з наміром рятувати Грицька: — вона вам не дозволяє примуса палити, чи як?

— Не то що примуса, а й каганця не дозволяє світити! — поспішив зі скаргою Гриць. — Каже, що можемо пожежі наробити. Цілу зиму палили і нічого...

— Палили, — ввірвала внука баба, — бо хазяїнові було байдуже, а хазяйка не хоче. І без каганця також обійдемося: однаково ж робити нічого.

— Ви вже, бабо, кажіть одразу всю правду! — крикнув нетерпляче Гриць і звернувся до Андрія: — Виганяє вона нас — от що! Каже, щоб і перину їй віддати і ліжко, тільки примуса нам дарує!

— І це її право — твердо сказала Гречанючка. — З чужого воза і посеред дороги злазь. Не знаєш того?

Тоді заговорили разом, перебиваючи одне одного, й Андрій довідався драми з усіма подробицями. Отже, Наталка Кузьменко — сестра покійного Манченка — ще в день похорону забрала ключі від хати і сказала, що не хоче нікого чужого у дворі. Хату збудував її батько і лишив у спадку на Василя й Наталку пополювині. Жили вони разом,

поки Манченко не почав пити і бешкетувати. Тоді Кузьменки найняли хату і вибралися. Але тепер мають повертатися назад, а винаймлену хату залишити синові, який збирається женитися.

— Не має вона права вас виганяти, — вислухавши все, сказав Андрій, — бо ви ж приписані.

— Отож бо то й є, що ми тільки приписані, а вона хазяйка, — вперто тягнула Гречанючка.

— І куди ж ми подінемося? — аж скавав Гриць.

— А це вже, сину, не її діло. Хай кожен сам собою клопочеться.

— Ну, то й я клопотатимуся: не піду звідси — і квит! Ще й на другу зиму піч поставлю, стіни обвалькую і вікно проріжу. Побачите!

— На чужому?

— На чужому! — все більше роз'їдався Гриць. — Як вона нам усе на злість робить — так і я їй робитиму!

— А як же вона нам на злість не робитиме, — розважала Гречанючка, — коли ми, непрошені, на її подвір'я влізли? Ти, хлопче, ще не знаєш, як воно болить, коли якесь ледащо безправно по твоїй дідизні шляється і господарить, мов на власнім. Чи й диво, що Герасим Щука Сашка Кудлатого сокирою на січку порубав? Знав, що йому також за це смерть грозить, але не побоявся.

— Ну, бабо Миколаїхо, воно трохи не так, — спробував заперечити Андрій. — Ви ж силоміць повітки не займали. Покійний Манченко вас прийняв? Прийняв. Приписав? Приписав. А що господар умер — ви тому не винні. І та молодиця ще повинна вам подякувати, що ви зі своїх законних прав не користуєтеся.

— В мене, сину, є власні закони, — образилася баба, — і я тільки їх тримаюся, як мене змалечку навчено і як Бог велить.

Ніякі переконування не помагали. Кузьменчиха наказала за два тижні вийти з подвір'я, а з тих двох тижнів лишилося вже дванадцять днів. І Гречанючка постановила на призначений час повітку покинути, або й раніше, коли одержить паспорт, який мав вийти на наступний тиждень. Снувала свої якісь невиразні надії на те, що піде до іншого міста, де легше знайти притулок, що пошукає якоїсь роботи і з пенсією, яку лишив їй та Грицькові покійний Манченко ("Царство йому небесне, добрий чоловік був"), вони якимось проживуть. Але Гриць, як на свій вік, проявляв далеко більше практичності і тверезості: Легко сказати — піти до іншого міста! Пішки? Грошей на квитки не мають, тож мусять кілька днів стратити на дорогу. А що їсти, поки на новому місці припишуться? А де спати? А як дожити, поки пенсію з Харкова до того "іншого міста" перешлють? Знову починати красти? Ні, Грицько більше крадіжками промишляти не хоче! Ну, хай би вже до літа дочекати, бо ж сьогодні сонце виглянуло, а завтра може мороз ударити. І тоді — як? Він уже знає по чому лікоть кваші, й більше ризикувати не буде, ні! Ще коли б сам — інше діло. Але з бабою? Баба вже й без того "тонко пряде". От умре десь на дорозі, тоді й Грицькові жити не треба. Що він сам один у світі робитиме?

Слухаючи своїх нових знайомих, Андрій і про власне нещастя забув. Подобалася йому вперта й неподатлива, але чесна Гречанючка; зворушував його і Грицько, такий паливода й шибеник назовні, але й такий чулий та відданий унук!

Андрій відчув, як у грудях наростає якесь неокреслене, але тверде рішення. Ще сам не знав, що і як зробити, але встав і мовчки вийшов із повітки.

— Ти куди? Та чого?! Та почекай!.. — залунало позад нього, але він мов би й не чув.

Твердим кроком переміряв подвір'я, перескочив з розмаху чотири східці й увійшов у хату. Минув сіни з пощербленими дверима, минув кухню з напіврозваленою піччю, де горів огонь, минув кімнату з пооблуплюваними до цегли стінами й зупинився аж на порозі другої. Там, закасавши спідницю, стояла на столі вся обхляпана білими цятками жінка і так завзято махала по стіні вмоченою у вапно щіткою, що не помітила появи відвідувача.

— Добрий день вам, тітко! — привітався хлопець. — Боже допоможи!

З несподіванки жінка здригнулася і мало не перевернула горщика з вапном.

— А, трясця ж його матері! — кинула на невідому адресу і зміряла Андрія ворожим поглядом. — Тобі чого?

— Кажу вам добридень, — спокійно повторив хлопець, відчуваючи, однак, що голос його набрякає особливою силою.

— Чула вже! — огризнулася молодиця. — Питаю, чого хочеш?

— Коли чули, то повинні були бодай відповісти, як звичай велить, а тоді вже питати, чого я хочу.

— Диви на нього! — войовничо взялася в боки Кузьменчиха. — Ти звідки такий вчений взявся?!

— Зовсім я не вчений, — не тратячи ані рівноваги ані спокою, відповів Андрій. — Але, хоч і невчений, знаю, що, входячи у чужу хату, треба "добрий день" сказати; а як до моєї хати хто увійде, то на "добрий день" мушу "дай Боже здоровля" відповісти. У вашій хаті хіба інакше?

— А, бісової пари личино, то ти мене сповідати прийшов?! — крикнула молодиця, зіскакуючи з віхтем у руках зі стола і наступаючи на Андрія. — Геть мені з хати!

Андрій стояв, як укопаний, і сміливо дивився їй в очі.

— Міг би і я вам сказати: "Геть із хати"! — промовив тихо. — Але...

— Ти?! — визвірилася Кузьменчиха. — А що ж ти за птиця така?!

— Не птиця я, а людина, тому ще раз кажу вам: добрий день, тітко.

— А я тобі кажу — тікай звідси, бо квачем по пиці заїду!

Справді замахнулася щіткою і була б мазнула його по носі, коли б він не перехопив її в руки.

— Помалу, тітко, помалу! — остеріг могильним голосом і зблід. — Як сила на силу піде, то я вас разом із вашими віхтями і горшками так потурю на вулицю, що й черепків не позбираєте...

Відчувши хлопцеву силу, молодиця вирвалася від нього, відступила два кроки набік і зі злістю пошпурила квачем на підлогу, аж бризки розлетілися довкола.

— От життя настало, кат би його взяв! — лаялася у безсилій злобі. — Влізе тобі в хату отаке чорт-зна-що, і права на нього нема!

— Наші права у цій хаті однакові, тітко, — так само тихо і з такою самою окритою силою в голосі заговорив Андрій, — себто, ніякі: я не приписаний, і ви не приписані. Як ви мене можете виганяти, то і я вас можу.

— Писало б тебе вздовж і впоперек, собачий недокурку! — заверещала Кузьменчиха. — Він зі мною рівняється! Хата моя!

— Хай і сто разів ваша, але ви в ній не приписані. І доки ваша братова вам подвірної книги для приписки не дасть, не маєте права тут командувати!

— Ха-ха-ха! — розсміялася штучним їдким сміхом Кузьменчиха. — Питала б я оце в тієї приبلуди дозволу! Подвірна книга вже в мене, ключі від хати в мене — хай мені тепер на хвіст солі насипле!

— Угм, значить вдалися до злодійства, або примінили грубу фізичну силу!.. Тепер без міліції не обійдеться, а там уже вирішать, хто кому і куди солі всипле...

Сказав це так рішуче і погрозово, що Кузьменчиха сполотніла і розгубилася.

— То це ти за тим і прийшов? — спитала з ненавистю.

— Ба, ні, тітко, я прийшов до вас із добрим словом, — сумно відповів Андрій. — Як хочете, вкланюся вам ще раз і скажу: Боже поможи!

— Нема тепер Бога! — майже істерично вигукнула молодиця.

На обличчі хлопця виступило межуюче з переляком здивовання, що поступово змінилося в згірдливу усмішку ледь помітно викривлених уст.

— Тоді вибачайте, товаришко Кузьменко, — озвався повільно, не спускаючи пильного погляду зі співрозмовниці, що раптом знітилася від сорому і стала наче аж нижча. — Коли для вас Бога нема, то будемо говорити так, як би Його справді не було. Отож, ви зараз підете до вашої братової, віддасте їй ключі й подвірну книгу, а за хату, коли хочете свою половину мати, передасте справу в суд. Та, поки суд справу вирішить не смійте й носа на поріг показувати. Зрозуміли?

Кузьменчиха раптом розплакалася.

— То так?! — захлипала у фартух. — З Бога починаєш, а кінчаєш тим, що з батьківської хати виганяєш?!

— А так, хочу показати вам, як то буває, коли люди на Бога не оглядаються. Ви милосердя до людей не маєте, то й для себе його не чекайте. Наскочили на чесних людей і живцем хочете їх з'їсти? Коли б Гречанючка була такою, як ви, то вас би поганою мітлою з двору вигнала! Вона по закону вдова по вашому братові, вона тут приписана і повинна би була вже давно в хаті сидіти, а не в повітці!

— Нема тепер правди на світі, нема! — плакала Кузьменчиха. — Забув нас Господь, одвернув Своє лице від нас!..

— Ов! — здивувався Андрій. — Та чого ж нарікаєте, коли щойно сказали, що Бога нема?!

— Ет! — махнула рукою молодиця. — Мало чого дурний язик ляпне!! Коли б я справді Бога в душі не мала, то воно не дійшло б до того, до чого оце дійшло тепер. А я

по-Божому хтіла робити. Як захорував Василь, як став пити та бешкетувати, то люди мені радили: "Піди, Наталко в міліцію і заяви. Хай його кудись заберуть, чи посадять, чи з хати виселять". А я не слухала. Де ж таки на рідного брата, та ще й на смерть хоробою засудженого, у міліцію заявляти?! А разом жити також годі було. Спати нікому не давав, дітей на смерть лякав. То ми з чоловіком постановили самі вступитися. Думали — хай уже він, нещасливий, одмучиться, скільки йому Бог призначив, а тоді назад вернемось. А тоді знову донесли нам, що Василь якихось голодуючих у повітку прийняв. Син ходив дивитися. Вертається і каже: "Справді, прийняв. І ліжко їм дав і перину". А воно ж — іще з маминого приданого. Знову люди остерігали: "Будете клопіт мати. Василеві все одно, але хату можуть відібрати за те, що не приписані у дворі переховуються". А ми знову нічого. Ані в міліцію не ходили, ані баби з хлопцем не зачіпали. Думали, як що до чого прийдеться, то скажемо: "Знати нічого не знаємо і відати нічого не відаємо. Брат несповна розуму і за себе не відвічає: або п'яний, або без пам'яті лежить. Звідки може знати, що там хтось у повітку вліз?" Аж уже як дали нам знати, що він помер, а ми прийшли його ховати — еге! — показується, що у нього жінка законна завелася. Кажеш, чесна, вона? А я тобі скажу, що пройда вона всесвітня, от що! Коли б крихту честі та сорому мала, то не обплутувала би слабоумного. А то підійшла, його, може, й дурманом яким напоїла, змусила оженитися, вмостилася на чужому добрі і чесною називається. А я, бачите, нечесна, я живцем людей їм! Маєш Наталко, за м'яке серце, за те, що на Бога оглядалася!..

Трохи правди в тому було, й Андрієвий гнів на Кузьменчиху пересійся, як мороз у відлиту. Хлопець розумів тепер краще причину цієї ненависти скривдженої господині і її безоглядної поведінки з небажаними "родичами". Але він знав також і другу половину правди, а тому вступився за Гречанюків. Розказав Кузьменчисі по-щирості, як усе сталося, і запевнив, що Гречанючка таки чесна жінка і нічий кривди не хоче.

— Вона сама вам з подвір'я вступиться, — божився, — тільки не женіть їх, поки не потепліє, або поки вони самі собі якогось пристановища не знайдуть.

Кузьменчиха трохи зм'якла, але коріння недовір'я ще цупко трималося її навченої досвідом життя душі.

— Боюся, — сказала, — щоб мене знову в дурні не пошито. Пристановище тепер важко знайти. За комірчину без вікон по тридцять і сорок рублів на місяць правлять, і звідки ж їх та Гречанючка возьме? Залишу їх до весни, за весною літо збіжить, а там знову осінь і зима почнеться. І сидітимуть далі. А повітка нам потрібна. Десь же в господарстві й лопата мусить бути і граблі, чи якесь інше барахло — куди ж із тим подінешся?

Андрій скипів.

— Соромтеся, тітко! — крикнув несподівано. — Через дурні граблі чи якесь барахло двох людей на видиму погибель засуджуєте?! А ще кажете, що Бога в душі носите, що м'яке серце маєте!

— Тю на тебе, хлопче! Нікого я не засуджую!

— Ба, засуджуєте! Не виганяєте серед зими голих-босих на вулицю?!

Марно боронилася молодиця перед аргументами розгніваного хлопця і врешті виставила останній козир:

— А як вони мені повітку й хату сплять? Не сидіти ж мені вічно над ними і не сторожити! Примус — завжди небезпека. А там одне старе, друге дурне, що в селі примуса й на очі не бачило, — до біди недалеко.

— Як такої біди боїтеся, — знайшов і на це відповідь Андрій, — то мусите дозволити їм отут у хаті варити. Раз окропу, раз якої юшки — хати вам не переварять.

— А, це вже вибачай! — одразу наїжилася Кузьменчиха. — Відколи світ світом стоїть, дві господині біля одного припічка ще не помирилися і не помиряться!

— Мабуть тому тепер сотнями в одній спільній ямі мусять миритися...— з понурим глумом кинув Андрій. — Так же, тітко?

— В тому я вже не виненна!

— Всі винні, тітко, всі! Тим винні, що потопаючому руки не простягнемо, ще й від берега кілком відіпхнемо. Як у селах розкуркулювати почали, то не гризлися найближчі сусіди за чуже добро, мов собаки за кістку? Навперейми дерлися за одержу, за реманент, навіть за вазонки з калачиками. А скінчили тим, покинули і награвоване й своє, та й пішли смерті по дорогах шукати.

У глухому голосі хлопця задзвеніло щось таке гірке і болюче, що Кузьменчиха затремтіла і зблідла. Дивилася на Андрія налятими жахом очима і мовчала. Мовчав і хлопець. Але за мить, прогнавши марева, заговорив знову, м'яко і пристрасно:

— Тіточко, вірте мені, що баба Гренанючка скоріше вмере, як вашої ласки попросить. Два дні з унуком на сухому хлібі й воді сидять, каганця не світять, бо вашу волю хазяйську шанують. Я їм чужий, ще чужіший ніж ви, але прошу за них. Чуєте, тітко? — прошу, як рідну неньку просив би: згляньтеся на них! Не печіть їх, бо вони вже й так спечені до живого. Прощу вас!

З цими словами Андрій ухопив замащену вапном руку жінки і підніс до уст.

Палкі слова і такий незвичний у ті часи вияв пошани цілком обеззброїли Кузьменчиху. Жінка знову задрижала і, з трудом перемагаючи ридання, заговорила уриваним голосом:

— Та Бог з ними!.. Хай сидять... Хай варять і ночують у хаті, поки холодно. Ми й так за місяць сюди не переїдемо... Чоловік розгнівався на мене... Від похорону й не говоримо... Сказав, що проти закону не піде і з подвір'я силоміць нікого не виганятиме, а в хаті й пальцем нічого не торкне. То я мажу отак собі, на злість йому. Тут же спочатку стіни обтинькувати треба, грубу пересипати, бо всередині вже чисто перегоріла і розсипалася...

— То, кажете, можна варити, тітко? — нетерпеливо перебив її розповідь Андрій.

— Та ж кажу, можна. Хай варять, хай сплять, а там — побачимо, Що Бог дасть — те й буде.

Андрій притьмом вискочив на ґанок.

— Грицю, гов! — крикнув. — тягни но сюди свого горщика! Зараз будемо крупняка варити!

Грицько спочатку не повірив, але, переконавшись, що Андрій не жартує, з'явився вмент. Вірніше, спочатку з'явилася кривобока каstrуля і несміливо пролізла у двері. Тоді показався Гриць. З острахом поглядаючи на Кузьменчиху, привітався, а каstrуля помандрувала до плити й скромно притулилася на самому краєчку, як той смиренний прохач, що боязко присідає на кінчику стільця перед високопоставленою особою. Вслід за каstrулею та Грицем крізь двері просунулася величава постать Гречанючки, і частина Богові духа винної чуприни хлопця вмить натягнулася настроєною на найвищий тон струною.

— Боже поможи, хазяйко!.. Ти не чув, що я казала?.. Оце, бачите, які тепер діти поробилися!.. По якому праву до чужої печі лізеш, каверзне потороча?! Ви вже, молодице, не гнівайтесь, він більше вам порога не переступить... Зараз мені додому, шельмо, бо я тобі покажу де раки зимують!

Гречанючка зверталася раз до господині, другий раз до внука і за кожним зворотом однією рукою торгала Грицькового чуба, а другою відбивалася від Андрія, що намагався визволити товариша з халепи. Грицько то присідав, то підскакував і сичав гусакком. Аж умішалася спантеличена дивною сценою Кузьменчиха і заступила собою хлопця.

— Ось найте[58] хлопця, братово! — вчепилася за руку баби. — Я ж дозволила! Варіть!

Розлючена Гречанючка раптом пустила внука і ступила до Кузьменчихи так загрозово, що, здавалося, — мить, — і вчепиться їй у волосся. Але не зробила того.

— Ти мене, молодице, братовою не називай! — гордо піднесла голову. — Я тобі така братова, як ти мені зовиця, чуєш?!

— Ого! — розгубилася господиня. — Та ви ж, хіба...

— Сидорою в христі мене нарекли, — не дала їй скінчити баба, — а сорок і два роки вже Миколаїхою Гречанючкою прозиваюся і такою на тім світі перед Богом одвіт держатиму!

Тоді вже образилася Кузьменчиха. Чи ж то справді ганьба яка Манченчихою писатися? Що покійний брат пив, то його недоля змусила, але з чесного роду походив, зла нікому не робив і від малого таким добрим був, що за кожного дав би собі, пучку відрізати.

Гречанючка запротестувала. Пучку? Він цілу руку дав би! Добрий? Та він такий святенник, що не всі, навіть найтверезіші, гідні були йому в сліди вступати! Від смерті її й унука врятував, власну голову на небезпеку виставляючи. Вона за нього до кінця життя Бога молитиме, як за рідного батька.

Наперебій вихваляли і жалували покійного, а врешті кинулися одна одній в обійми, обцілувалися і зарюмали на цілу хату.

Грицько дивився на жінок, чухав наскубане тім'я й підморгував Андрієві. Потім сміливо посунув каstrулю на саму середину плити й підкинув на пригасаючий вогонь кілька полін дров.

— Ну, наїмося за три дні! — гукнув Андрієві.

Але Андрій, вибравши зручний мент, тихенько вислизнув з хати. Тепер мусів піти на базар і дещо купити, щоб, коли баба повернеться, мати чимсь кращим її погостувати.

Баба!

Хлопцеве серце знову стиснулося від важкого болю.

10

Потягнулися знову дні у безплідному очікуванні. На полиці в сінях стояв гладущик спареного молока з пахучим прирум'яненим козушком і лежала четвертина курки в накритій накривкою мисочці, а в кімнаті Ліді Сергіївни на столику — пахуча жовта цитрина, Андрій витратив на них одинадцять рублів, а ще за три рублі купив три бублики і за других три старого будильника. Але Лідія Сергіївна не верталася, а будильник виявився зайвим. Звільнений від вечірніх годин праці в ХПЗ, Андрій не приходив настільки втомленим, щоб одразу падати на канапу і засипляти. Годинами крутився, обертаючись із боку на бік і прислухаючись до кожного звуку, що надходив знадвору. Над ранком забувався трохи в якійсь півпритомності, але прокидався знову і довгенько ще лежав, поки будильник видеренькував годину вставання.

Хлопець неохоче вставав, насилу щось з'їдав і, ледве перемагаючи себе, вибирався до школи. Тільки, вертаючись додому, оживав і нетерпеливився в надії побачити дим над комином і промінь світла у знайомій щілині віконниці. Та надія заводила, наганяючи ще глибшу нехоть до всього і докидаючи нового тягара зневіри на душу. Сидіти самому в хаті було нестерпно, але виходити хлопець не хотів. Про Несторенчиху навіть не думав, а Гречанюкам не мав охоти всього оповідати. Добре, що й за першим разом до розмови про його бабу якось не дійшло. А втім, і не міг виходити. Усе ж сподівався. Найбільше сподівався вночі.

І справді, вона повернулася вночі, саме перед черговим вихідним днем. Надворі знову стояв міцний мороз, і ствердла земля виразно віддала гудіння важких гумових коліс, що на пару хвилин стихло під хвірткою.

Андрій зірвався і ледве потрапив ногами в черевики. Напружив слух, мимовільно напняв кожний м'яз, наче готовий до скоку хижий звір, а серце його підійшло десь аж під саме горло і з божевільною силою гнало кров у скроні.

Гумові колеса подудніли далі, а в браму хтось нерівномірно і слабо постукав. Андрій вилетів кулею, мало не зірвав засува і не виломив завіс. Перед ним, тримаючись одвірка, стояла Лідія Сергіївна. І було щось таке в її постаті, що Андрій не крикнув з радості "бабо!", не привітався навіть, лишень підхопив її на руки й поніс у хату. Була безвладна і дивно легка, мов ганчір'яна лялька. Коли б не важкий, клекотячий віддих, сказав би, що мертва.

Андрій обережно поклав її на ліжку, вернувся замкнути хвіртку й двері і щойно тоді засвітив світло. Засвітив, глянув на неї й заціпенів, відчуючи, що від жаху в нього їжить волосся. Чи це справді була баба? На подушці жовтіло якесь незнайоме спухле

обличчя, з водянистими мішками під заплющеними очима, і з синіми, майже чорними устами, на яких виступала рожева піна. Чорний старий капелюшок скотився набік, звільнивши пасма сплутаного сивого волосу.

Перше, що прийшло Андрієві в голову, — дати води. Але майже непритомна жінка лишень марно робила зусилля, щоб її проковтнути. Вода не доходила до горла і спливала з куточків уст, змішана з рожевою слиною.

— Помочі! Лікаря! — билася в голові хлопця думка, і він до крові кусав уста, щоб не закричати вголос.

Куди бігти? Кого кликати? Що робити? Дивлячись на цього живого трупа, що без руху лежав на ліжку, хлопець аж тепер зрозумів, що значить — бути самотнім.

— А баба Несторенчиха! — осяяла раптом його пригадка.

Глянув на годинника — доходила друга. Та це було байдуже. Не вдягаючись, вискочив надвір, перебіг вулицю й одчайдушно закалатав кулаком у хвіртку. Стукати довелося довго, поки десь одчинилися двері й перелякано-сердитий чоловічий голос спитав:

— Хто там?

— Це я, Андрій, внук докторші Чернявської! — задихаючись від поспіху, відповів Андрій. — Чи баба Настя вдома?

— А що там? Чого хочеш? — зараз же озвалася Несторенчиха.

— Ходіть, бабо, ради Бога! — здавлюючи крик, заячав Андрій. — Баба чи не вмирає! Підіть, побудьте з нею і скажіть мені, де якогось доктора знайти?

— То вона таки вернулася? Ох, Господи милосердний! Та ти... та я... Біжи, сину, додому, я зараз прийду!..

Справді прибігла скоро і зараз же кинулася у кімнату хворої.

— Ой, лишенько! — заголосила. — Та що ж це вони, окаянні, зробили з тобою, панюсю моя золота?! То-то муки ти витерпіла, як Христос на хресті, що й упізнати тебе не можна! Бодай же вони до кінця життя свого так катувалися, як тебе, прокляті, скатували!..

Обличчя Лідії Сергіївни викривилося Гримасою болю й роздратовання, рука трохи піднеслася і впала знову. Помітивши це, Андрій вхопив Несторенчиху за плечі і випхав аж у кухню.

"Скатували, скатували!.." — шпигало його ножами в мозок слово, якого він досі ще не припустив до своєї свідомости.

— Цитьте, тітко! — зашипів люто, трясучи Несторенчиху. — Не заводьте! Скажіть, де лікаря знайти?

— По лікаря я вже зятя послала, — хлипала вона.

— По якого лікаря? Куди?

— По дохтора Непийводу! — приятеля покійного Чернявського... Старий дохтор, добрий, не такий як ці молоді. Хіба вони щось знають?..

— А той доктор далеко живе?

— А далеко, сину, далеко. Та, може, Олексі пощастить скоро трамвай упіймати. А

ми нумо розпалювати та воду гріти.

— Бабу, може, роззути треба?

— Еге ж, і роззути, і роздягнути, й обмити, і в чисте передягнути. Від неї ж, вибачай, тюрмою на всю хату смердить.

Щойно тепер Андрій помітив, що хата і справді наповнена важким неприємним духом, що дуже нагадував сморід у дитячому будинку:

Поки грілася вода, обидвоє навшпиньках заходили до кімнати хворої і прислухалися. Лідія Сергіївна лежала нерухомо і важко дихала, але була притомна. Дала себе роззути і роздягнути з верхньої одежі, з трудом врешті проковтнула кілька ложок води, але від молока відвернулася. Морщилася нетерпеливо, коли її тривожили якісь звуки. А Несторчениха, мов на злість, переступаючи поріг кімнати, відразу починала схлипувати і шептати. Це нагадувало хлопцеві похоронні голосіння, і він аж нетямився з гніву та якогось забобонного страху.

— Бабо Насте, — сказав з погрозою, перепиняючи жінку на порозі з кухні, — коли ви не перестанете плакати і приговорювати, то йдіть краще додому!

Несторенчиха, що саме несла гарячу воду, ледве встигла поставити миску на стіл і, впавши на стілець, зайшлася рясними сльозами.

— Коли ж бо не можу, сину, не можу! — захлинаючись, шептала вона. — Як пригадую її молодою... А тепер... О, Господи!..

Але раптом обтерла сльози, випила кухлик холодної води, намочила кінчик фартуха і звогчила обличчя.

— Вже не буду, — приобіцяла врочисто. — Як вона не плаче, то я й поготів не маю права плакати. Будь тут. Я вже сама познаходжу, що треба.

Андрій не плакав також. Останні дві його сльозини впали на повідомлення про "ліквідацію бандитських гнізд, що ставили скажений спротив колективізації". Але це не був благодатний плач, що облегшує біль. По-справжньому він плакав останній раз, ідучи з Груш до Охтирки і виливаючи жаль за вбитим батьком. Але в дитячому будинку вже не плакав. Там плакали лишень малі й безсилі, плакали ті, яких щойно відірвали від родини. Але й ті скоро відчувалися, бо плач нікому не помагав, ніякого не зворушував, навпаки, викликував зневагу і знущання. І там, висловлюючись віршем Кобзаря, в Андрія "засохли сльози, сльози молодії". За невеликий час Андрій трагічно-рано змужнів і передчасно дозрів, утративши соняшну весну юнацтва. Забув плач, забув і сміх. Коли він останній раз сміявся?..

А все ж зашкарубле серце боліло, наче мозоль, що, чим твердший ставав, тим чуйніше відзивався на кожний дотик. І тепер, напружено прислухаючись до кожного звуку, що доходив з кімнати Лідії Сергіївни, хлопець відчував у горлі наготовлений клубок зойку, що грозив вирватися на кожний крик, на кожний стогін хворої. "Скатували, катували!.." Напевне все тіло в кривавих рубцях, до яких прикипіла ствердла сорочка...

Але ні криків ні стогону не було. Чувся лишень плескіт води і ласкаве приговорювання баби Несторенчихи:

— Так, моя золота, так моя панюсенько дороженька!.. Ще другу рученьку обмию... Я помаленьку, помаленьку... Тепер оберну на бочок і спинку обітру... Не трудіться, не трудіться, я сама... Отак, отак...

Довго вовтузилися баба Настя, довго приговорювала, але врешті скінчила. Винесла миску з водою, винесла вузол брудної білизни й кинула аж у сіни.

— Заберу додому випрати, — пояснила коротко, а, зустрівши допитливий Андрієвий погляд, додала пошепки: — Не бито її... Нема знаків...

Потім знову заговорила півголосом:

— Там я лимонку бачила, а тут і вода кипить. Може б, чаю зробити?..

Півкухлика солодкого чаю з цитриною хвора випила жадібно, і це дуже підбадьорило Андрія.

— Ще, бабо? — спитав.

Але вона зробила ледве помітний заперечливий знак головою і з трудом вишептала:

— Потім...

Доктор Непийвода прибув щойно по четвертій годині. Високий, поставний, блакитноокий з буйною, але цілком білою чуприною, відразу наповнив хату і своєю постаттю і гучним низьким басом. Нічого не питав, лишень старанно обтер руки спиртом і, забравши зі собою велику течку, скерувався до кімнати хворої, наче б був у себе вдома.

— За мною не йдіть і під дверима не підслухуйте! — наказав. — Коли треба буде — покличу.

Оглядав Лідію Сергіївну майже годину, а, коли врешті ввійшов у кухню, був білий як полотно. Нервово викидав з течки слоїчки і коробочки, і руки його дрижали. Дивлячись на нього, Андрій почав дрижати також і марно відганяв од себе здогад, що переростав у певність.

— Ложку і води! — скомандував Непийвода, знайшовши те, чого шукав.

— Може, чаю? — несміло спитав Андрій.

— Води! — нетерпеливо крикнув доктор і додав тихіше: — Чаю можна потім.

Висипавши в ложку два порошки, забрав воду і вернувся до спальні. Вийшовши, наставив над мискою руки, на які йому зілляла з кухлика Несторенчиха, витер їх і почав збиратися.

— Ви, Тимофіїввно, — звернувся до жінки, — йдіть додому і відпочивайте.

— А ви мене ще пам'ятаєте? — просіяла Несторенчиха.

— Пам'ятаю, що маєте надто довгі вуха!

Несторенчиха вмить погасла і розсердилася.

— Зате язика маю короткого! — відпалила без надуми.

— І язика вам треба також прикоротити, — так само різко відповів лікар, не приймаючи натяку на свою адресу. — Коли самі його не прикусите, то вам інші цю прислугу зроблять. Ідіть додому! З Богом!

Лишившись на самоті з Андрієм, трохи зм'як.

— Лідія Сергіївна тепер буде спати, і їй нічого не потрібно, — заговорив до хлопця все ж офіційно. — Віконниці не відчиняти, не будити, нічого не питати, не розмовляти і Тимофіївни до хати не пускати. Зрозумів? Я ввечері прийду знову. А ти також зараз же лягай і засни бодай на дві години! Чув? Пика, он...

Зауважив на столі глечик з молоком і спитав:

— Маєш хліб?

Здивований до краю, Андрій витягнув хліб. Тоді доктор наляв повний кухлик молока, відрізав шмат хліба і наказав:

— Їж!

Андрій розгубився зовсім.

— Їж, кажу! — гримнув лікар. — Не маю часу з тобою панькатися!

Не вдавав — був справді сердитий, і хлопець мусів скоритися. Поспішно жував хліб, запивав молоком, а Непийвода наче ще й підганяв його, нетерпеливо барабанячи по столі пальцями.

— Ну, тепер можеш лягати, — дозволив, коли Андрій скінчив. — Сили бережи, вони тобі ще потрібні будуть.

11

Андрій прокинувся перед полуднем і, як був босий, потихеньку пішов до Лідії Сергіївни. Обернена обличчям до стіни, вона ще спала, а дихала важко і хрипко, хоч і не так страшно, як уночі.

Не взуваючись, Андрій розпалив, познаходив на печі якісь каструльки і понаставляв варити всього, на що йому лишень дозволили скупі запаси та його вбогий куховарський досвід. Рухався, мов тінь, і старався робити все якнайтихше, щоб не розбудити хворої, але що кілька хвилин прочиняв двері й прислухувався.

Вона прокинулася вже перед вечором і закашляла. Вмить Андрій уже був біля неї, допоміг обернутися на спину, підбив подушки, поправив ковдру і, пам'ятаючи заборону лікаря, обмежувався лиш до поодиноких коротеньких слів. Але в тоні його голосу, у рухах і дотиках пробивалася така глибока любов і турботливість, що хвора не могла її не відчутти. Вибравши зручний момент, притримала його руку і погладила її. Цим також сказала більше, ніж можна було висловити довгим реченням.

— Бач, я знову вдома... — сказала.

— Бабо, не говоріть! Вам не можна. Доктор заборонив. Він прийде скоро. А тепер я вам дам їсти.

Вона, може, й не мала охоти до їди, але все ж скуштувала всього, щоб не огірчити хлопця: навару з курки, пів бублика, дві ложки пшоняної на молоці каші й навіть крихту м'яса. Але з видимою насолодою випила кухлик грушевого узвару і подякувала.

— Тепер буду спати, — сказала.

Та саме тоді з'явився Непийвода. Якось не поділяв радості Андрія, який зараз же заявив, що хворій краще, що вона вже говорить і навіть їсть.

— Добре, добре, — мурмотів без переконання і з помітною нетерпеливістю. — А ти взавтра йдеш до школи? Мусиш іти!.. З бабою?.. З бабою треба лишити якусь жінку. Тільки не Тимофіївну! Не знаєш якоїсь мовчазнішої?

Андрій похитав головою, але раптом пригадав: Гречанючка!

— Є тут одна! — сказав. — Чесна жінка і добра і живе недалеко.

— Ну, то біжи до неї, а я побуду тут. Скажеш, щоб узавтра раненько прийшла.

— Може, хай прийде на ніч?

— Я сказав, узавтра рано! — розсердився лікар. — Біжи! Але... язик за зубами!

Андрій відчув, що з невідомих причин лікар хоче його позбутися з хати, але не протестував, не допитувався, навіщо, лишень покірно вдягнувся і вийшов.

Гречанюки й далі сиділи у повітці (баба Гречанючка, видно, не прийняла ласки господині), й Андрієві відчинив хвіртку Грицько. Потім вийшла й Миколаїха. Для чемности спитала Андрія, чи його баба й справді дуже слаба і що з нею сталося. Але через те, що хлопець відповідав якось ухильно й загальниково, стримала свою цікавість і лишень приобіцяла, що неодмінно прийде. Грицько проведе.

З тим Андрій повернувся додому. Лікар сидів у кухні перед піччю, кутив і випускав дим у відчинені дверцята. Звіту Андрія слухав неухважно, а може взагалі не слухав.

— Ти обідав сьогодні? — спитав несподівано. — Ну, звичайно, не обідав, забув! Грій вечерю, бо і я голодний.

Кинув недокурк у вогонь і почав добувати з течки різні згортки і торбинки. Між ними був риж, помаранчі, правдивий чай і ще щось.

— Це для твоєї баби, — кинув різко. — А нам давай, що там маєш.

Андрій хотів заглянути до хворої, але він непустив:

— Не тривож її! Вона знову буде спати.

На їду накинувся зголоднілим вовком і змітав з тарілки все, хоч, здавалося, навіть не помічав, що їсть. Андрій мусів їсти також, скоряючись залізній волі цього чоловіка, що не говорив, а наказував, і вибухав гнівом на найменшу спробу вирватися з-під його влади. Але за тим гнівом скривався страх, точніше, можна було би навіть сказати, що саме страх і був причиною гніву. Непийвода мовчав і всіма способами старався уникнути погляду Андрія.

— Цю ніч спатиму тут! — знову кинув уривчасто, коли скінчив їсти.

Витягнув нову цигарку, відчинив дверцята печі й закутив. Андрій уже помив начиння й поскладав, а він усе сидів, кутив і мовчав.

Хлопцеві ввірвався терпець.

— Докторе, що сталося з бабою? — опитав обережно.

Той лишень зукоса глянув на Андрія і ще глибше затягнувся димом.

— Скажіть, докторе, — вже наполегливіше попросив хлопець, — чи її так змучили, чи вона сама захорувала?

Непийвода нервовим рухом вкинув недокурк у піч, з тріскотом замкнув дверцята і різко звівся на ноги.

— Звичайно, захорувала сама! — сказав з якоюсь сатанинською іронією. — Хто б

посмів безкарно мучити стару жінку в нашій найсправедливішій, найщасливішій, найгуманнішій у цілому світі країні! Лідія Сергіївна захорувала сама і зі своєї власної недбайливості!

Штовхнув злісно ногою стілець і, заклавши руки в кишені, сів.

Тоді звівся Андрій. Приступив до Непийводи, стиснувши кулаки, і впився в його блакитні очі повним ненависти і погрози поглядом.

— Докторе, — промовив хрипко, — ви з мене не кпите. Ви скажіть мені правду!

— Правду! — знову сатанічно всміхнувся лікар. — Правда, дурню сорокати, буде найбільшими кпинами. Коли я тобі скажу, що у твоєї баби травматичний гепатит, з додатком нефриту, бронхіальна гематорея, що грозить перейти в гематемезію, а потім у бронхобленорею, то ти щось із того зрозумієш? Ані я!

— То її таки катували! — дико вистогнав Андрій.

— На це нема ніяких доказів! А втім, вони й так нічого не помогли б.

В Андрія підломилися ноги, і він, учепившись за край стола, поволі сів. Чув, що на всьому тілі у нього повипиналися грубі "сироти", мов на шкурі обскубаной гуски, а долоні й чоло стали вогкими від холодного поту. Похилив голову на руки і довго сидів мовчки.

— Оповідав мені покійний дід, — заговорив по волі, — що колись конокрадів і душогубів люди карали самосудом. Прив'язували винному на спину грубу дошку і по дошці гатили довбнею або обухом сокири. Слідів не лишалося ніяких, але покараний відразу починав блювати кров'ю і за кілька тижнів умирав.

Доктор презирливо скривив уста:

— В часи твого діда, Андрію, народ був темний. Тепер наука пішла далеко вперед, і звичайні неuki у фізіології вміють заткнути за пояс навіть досвідчених лікарів...

Оцей сарказм, що межував з цинізмом, міг довести до божевілля, й Андрій мав охоту викинути лікаря за двері. Але, приглянувшись до блілого обличчя, судорожно скривлених уст і тремтячих пальців Непийводи, він зрозумів, що той з нелюдськими зусиллями стримує вияв справжніх почувань. Коли не буде кпити і бризкати жовчю, то або розридається, або рознесе на друзки цілу хату. І це відразу примирило хлопця з грізним диваком, до якого й так відчував змішану зі страхом прихильність.

— Докторе, — озвався знову благально, — скажіть мені по-щирості: житиме баба?

— Місяць! — рубнув Непийвода. — Найбільше — два. Але може вмерти й сьогодні.

Андрій уже був приготований на це, та все ж оцей авторитетний присуд викликав у нього таке потрясіння, що доктор, глянувши на його обличчя, втратив панування над собою й вибухнув:

— А ти ж чого сподівався, дурню безмозкий?! Думав, може, що я тобі чудо зроблю?! У неї ж всі вітальні органи знівечені, і тільки одна сталева сила волі її ще при житті тримає! Феномен, перед яким наймодерніша медицина ідіотично рота роззявляє!

Нервовим кроком переміряв кухню вздовж, впоперек, навскоси і заговорив спокійніше:

— Лідія Сергіївна знає все. Вона ж — дружина лікаря і сама в лікарні працювала. Її

не обдуриш, та й не треба дурити. Дурять слабодухів, а її душа з криці кована.

Сів і заговорив ще тихіше:

— Коли я не останній осел у медицині, то передбачаю, що твоїй бабі повинно на кілька днів полегшати, якщо... якщо не вискочить раптом якась нова несподіванка. Та навіть, коли й полегшає, не лудь[59] себе ніякими надіями. Забезпечись від ще одного непотрібного удару. Вже коли став унуком цієї жінки, бери з неї приклад. Вона мені про тебе розказувала. Не тепер, а ще тоді, як за твоїми документами бігала.

Подивився на мовчазного і до всього байдужого хлопця і знову попав у гнів.

— Чого сидиш бовдуром?! — ляснув долонею по столі. — Заціпило тобі?! Ніколи зі смертю віч-на-віч не ставав?! Чорти б узяли таких Півполів, що з козацького роду походять! Кричи, погрожуй, присягай помсту, плач, — що хочеш, — але не сиди каменем!-

Андрій звів на нього налиті суворістю очі.

— Півполи не з тих, що кричать і кулаками вимахують, — сказав тихо, — а плачуть лишень у дитинстві. Внуки ж Чернявської мусять з неї приклад брати...

Тоді не витримав Непийвода. Обпер буйноволосу сиву голову на руку і заплакав.

12

Чотири дні вдосвіта приходила баба Гречанючка і виходила, коли вже повертався Андрій. Поведінка жінки перейшла всі найкращі сподівання хлопця. Охайна, господарка і маломовна, Миколаїха рухалася безшумно, але бачила найменший непорядок, була дбайливою, передбачливою і біля хворої ходила, як вправна сестра-жалібниця. Хоч Андрій виходив з дому ще затемна, вона вправлялася зробити йому гаряче снідання; повертаючись додому, заставав на столі гарячу вечерю. Гречанючка здавала йому точний звіт, як і що було з хворою, що вона їла й пила, викладала плани на другий день і, попрощавшись, виходила.

А хлопець, ледве звівшись з постелі, біг до кімнати Лідії Сергіївни і кожного разу боявся, що застане її мертвою. Але ні, вона жила. Часом ще спала, часом озивалася і питала, котра година. Казала, що почуває себе краще, і говорила правду, бо голос її з кожним днем кріп і ставав виразнішим. Те саме бувало, коли хлопець повертався зі школи. Але обидвоє знали правду, й обидвоє не згадували про неї ані словом.

Непийвода приходив регулярно щовечора. Відразу йшов до хворої, сидів біля неї по півгодини і виходив незмінно з захмареним обличчям. Приладжував якісь ліки, власноручно давав їх пацієнтці, потім сідав біля печі й кутив. З Андрієм майже не розмовляв, або, коли й розмовляв, то про незначні речі. По десятій гнав хлопця спати, а сам лишався сидіти. Інколи дрімав, сидячи на стільці, інколи стелив пальто і, розтягався на підлозі й лишень сердився, коли Андрій просив його лягати на канапі. Мав другий ключ від хвіртки й виходив ще перед приходом Гречанючки, або після того, як вона лишень з'являлася.

П'ятого дня, хоч це був вихідний, учням звеліли з'явитися на "суботник", щоб

поприбирати в майстернях. Але наказові скорилася лишень половина, майстри не приходили зовсім, а сторож кляв на чім світ стоїть. Тож, порозпихавши сяк-так знаряддя й розкиданий матеріал та позамітавши проходи поміж верстатами, "суботники" вирішили, що обов'язок сповнили, і розійшлися.

Сонце пригрівало ще сильніше, ніж попереднього вихідного, з дахів обвалювалися великі сосулі, боками вулиць почали бігти струмочки. Навіть і в цьому непривітному закуреному і запорошеному місті починало пахнути наближенням весни.

Але не було повної радості у цьому врочистому святі Пробудження — його вдягали в жалобу чорно-бурі постаті, розсипані по хідниках, мов розігнані вітром з погаслого вогнища клаптики недопаленого паперу. Вони збивалися густіше по залитих сонцем сторонах вулиць, шукаючи тепла для своїх виснажених голодом, охололих тіл. Іще шукали, ще відчували, ще тягнулися до життя, яке від них утікало.

Андрій вернувся додому по десятій. Здивувався, що віконниці в кімнаті Лідії Сергіївни були відчинені і крізь вікно скісно падав щедрий потік соняшного світла. Одночасно залоскотав його у горлі виразний запах розкладу.

— Що це? — перелякано спитав Гречанючку. — Що сталося?

— А що ж би сталося? Що я віконницю відчинила? — спокійно відповіла Гречанючка. — То вони просили. Краще їм сьогодні. Сказали, що набридло їм у темноті бути, що хтять сонце бачити.

І, поки Андрій відмивав руки від іржі та мазуту, як звичайно, складала звіт: хвора попросила її вмити, зачесати, трошки з'їла і випила ліки.

— Може б я на базар скочила? — спитала на кінець. — Треба дещо купити і вам і собі.

— Ідіть, ідіть! — несподівано обізвалася хвора. — Зробіть, що маєте, дома і прийдете аж перед вечором. Андрій буде зі мною.

Відправивши Гречанючку, хлопець поспішив до Лідії Сергіївни. Після її повороту не бачив її при денному світлі. Тепер побачив і злякався знову. Лице хворої вже не було опухле, навпаки, зморщилося, осунулося, постарілося ще більше і дивно потемніло. Печать недалекого кінця виступала на ньому виразно і не залишала місця на ніякі сподівання. Важкий трупний дух відчувався в кімнаті ще сильніше.

— Сідай, Андрію, — слабо всміхнулася вона, — хочу з тобою говорити.

— Доктор Непийвода заборонив вам говорити, бабо, — ледве перемагаючи себе, сказав він.

— Ох, це вже все одно, — зробила зневажливий знак рукою. — Ти ж уже знаєш усе, правда?

Він знав. Він бачив усе на цьому потемнілому обличчі й не сумнівався, але все ж спробував удавати, що не розуміє.

— Чув, — сказав, одвертаючи погляд, — але не йму віри Несторенчисі.

— Несторенчисі? — перепитала Лідія Сергіївна, наче щось пригадуючи. — Ах, це ти про Настю! Вона з тих, що відхворіє, коли не довідається, який у сусідів обід варять. Добра душа, але цікава понад міру.

— Ну, від мене вона багато не довідалася, але сама наплела тут сім мішків гречаної вовни.

— Пам'ятаю, що вона була тут, коли я повернулася. Але хто її кликав?

— Я.

І хлопець оповів про своє знайомство з Несторенчихою.

— Тоді то вона наплела тут, що ніби вас узято за якесь золото і заграничні гроші.

Лідія Сергіївна піднесла руку.

— Не "ніби", Андрію, не "ніби"! — зупинила його. — Вона казала правду: я маю закопане золото й дорогоцінності, а син прислав мені з Парижу гроші на "Торгсін".

Андрій видивився на неї отертіло і зацікавлено.

— Ти чого такий здивований? — спитала вона. — Думаєш, може, що я маячу? Ні, хлопче, говорю зовсім притомно.

Була схвильована, віддих її став трудніший, і вона мусіла відпочити.

— Про гроші від сина ГПУ знає. Знає, що я їх не приймала, що відсилала кілька разів назад і просила їх мені більше не присилати. ГПУ ж контролює всі листи, які йдуть закордон чи прибувають звідти. Ну, а коли ГПУ знає — мусить знати і Настя, звичайно... Ні, ні, ти не думай погано про неї — вона завжди має власні джерела інформацій і ненавидить ГПУ не менше від мене... А щодо закопаного золота, то ГПУ лишень підозрівало. Два рази мене викликали за нього, тримали по кілька днів і випускали. Та, видно, не переконалися. Але на цей раз я вже їх таки "переконала..."

Почала сміятися з істеричною злорадістю, але сміх нараз перейшов у вибух надривного кашлю. Хвора затряслася, однією рукою вказала на пляшку, що стояла на стільці, а другою сягнула під подушку, витягнула з-під неї рушник, поплямлений зловіщими рожевими плямами, й притулила його до уст. Хлопець ледве тямив, що робить, руки у нього тряслися, рідина лялася поза ложку, та він усе ж підвів Лідію Сергіївну за плечі, вичекав зручну мить і подав ліки. Хвора проковтнула їх з трудом, знеможено відкинулася на подушку і знову притулила рушник до уст. Потім різким рухом обернулася набік, напружуючись із усіх сил, щоб здавити цей шматуючий легені кашель. Корчилася, хрипіла і все обтирала уста рушником. І тепер уже Андрій зрозумів, звідки походить той дух мертвеччини, що його у першу ніч баба Несторенчиха назвала тюремним смородом. Зрозумів і став нерухомо, скований жалем і безрадністю. Був приготований уже, знав, що баба засуджена на смерть, але все єство його бунтувалося і кричало з несамовитого болю. Не знав, що думати і що чинити. Вкритий холодним потом, стояв безпомічно і німо дивився на цю істоту, яка була для нього найближчою і найдорожчою у світі і на яку смерть уже поклала своє тавро. Втратив уже всю родину, втратив рідну хату, втратив найкращу пору життя. Чому ж тепер мав утратити ще й ту людину, яка спасла його від загибелі, дала йому притулок і стриману, але глибоку теплість серця?

Кашель хворої поволі слабшав і врешті припинився зовсім. Але Лідія Сергіївна далі лежала боком, спиною до Андрія і важко дихала. Та згодом і віддих став легшим. Жінка заспокоїлася зовсім і попросила холодної води та вогкого рушника. Він поміг їй

обернутися навзнак, обтер зрошене потом обличчя і подав воду. Напившись, хвора заплющила очі й затихла. Чи задрімала, чи попросту відпочивала?

Андрій обережно присунув до ліжка стілець і сів. Тепер міг думати і розважати спокійніше.

Отже, баба таки мала сховане золото. Що не хтіла віддати його в ГПУ — це можна було зрозуміти. Андрій на її місці також так легко його не віддав би. Адже і по селах були випадки, коли люди ховали перед державними грабіжниками зерно, щоб забезпечитися від голодної смерті. І дуже рідко коли усяким "уповноваженим" та парттисячникам з допомогою місцевих сільських посіпак вдавалося знущанням і погрозами вирвати у такого перебачливого господаря таємницю сховку. Коли ж цей господар переконувався, що не зможе зі схованого скористатися (бо ж за кожним його кроком слідували десятки сексотських очей), то йшов на заслання, тікав зі села, або таки й умирав у власній хаті, а збіжжя все одно не віддавав. Та бувало й таке, що представники влади збіжжя знаходили і тоді здійснювали в часописах крик обурення, що такий і такий "злісний зривщик заготівлі і ворог колгоспного будівництва" з такого і такого села "вирішив злочинно згноїти хліб, щоб лишень не віддати його державі". Та селяни оцінювали справу інакше. Сам Андрій батько завжди жалувал, що не зробив так само, а віддав усе до останнього зерна: "Коли б знав, що однаково гинути доведеться, то закопав би, чи у річку висипав би. Коли вже не мені, то й не вам!"

Та то був хліб. Але золото? Для чого було Лідії Сергіївні ховати золото, коли могла занести його в "Торгсін" і не даром віддати, але виміняти за нього харчів? Андрій уже бачив той "Торгсін" на власні очі й ковтав слину перед вітриною, заставленою лакітками[60], яких він не то що не їв, а навіть і не бачив на очі раніше. Ну, на лакітки в баби напевне б золота не вистачило, але якийсь мішок разової муки і трохи смальцю та цукру могла б виміняти. Сама прожила б сито, ще й якогось голодуючого нагодувала б. А вона, замість того, дала себе скатувати до смерті (Господи, що там з нею вже робили!) і ще радіє, що "переконала" їх! А він, Андрій, коли б лишень знав, де те прокляте золото сховане, витягнув би його сам і заніс би в ГПУ. Сказав би: "Нате, вдавіться, а баби не мучте — пустіть!" Але тепер не допоможе — запізно. Баба вмирає.

Та одне для нього було цілком незрозуміле: оті гроші на "Торгсін". Чи могли бабу мучити за те, що син прислав їй гроші? Адже вона їх не брала! І, зрештою, коли "Торгсіни" поробили на те, щоб у них за заграничні гроші продавати, то чого ж тоді людей мучити?

Лідія Сергіївна розплющила очі.

— Тепер, Андрію, скажу тобі решту, — промовила все ще хрипко.

Андрій кинувся до неї, благаючи:

— Не говоріть, бабо, не говоріть! Вам шкодить. Будете знову кашляти.

— Ні, вже не буду, — показала на пляшку з ліками. — Найменше дві години не кашлятиму. А говорити хочу і мушу. Скоро замовкну на віки-вічні... Коли б так трохи більше сили — вийшла б надвір з цим світом попрощатися. День такий гарний, соняшний...

Зауважила викривлене болем обличчя хлопця і легенько торкнулася його руки:

— Не сумуй, сину. Мені на тому світі буде краще, ніж тобі на цьому. Буду Бога молити, щоб тобі кращу долю дав. І тобі і всім...

Він обережно взяв її в'ялу холодну долоню і притулив до лиця. Хтів плакати. Так хтів плакати, мало не кричав. І на цей раз розплакався би всмак, щедро, гаряче. Але не смів. Не мав права додавати жалю вмираючій. Лідія Сергіївна розуміла його. Легенько попестила його по обличчю й з найбільшим спокоєм заговорила про те, що ніхто не вічний і що лишень безвірники мусять боятися смерти, яка є нічим іншим, як переходом у безсмертя.

Андрій слухав її й поволі заспокоювався, хоч жалю позбутися не міг.

— Знаю я, це, — озвався, — але все ж краще було б, коли б ви пожили більше, або, принаймні, померли своєю смертю.

Лідія Сергіївна блідо всміхнулася.

— А я ж чиею вмираю — позиченою? — спитала глумливо.

— Не жартуйте, бабо! — розсердився Андрій. — Я оце думав, що, коли би знав, де те ваше золото заховане, то сам би його тим триклятим катом заніс, щоб вас визволити!

Вона різким рухом висмикнула свою долоню з його.

— То добре, що я тобі того раніше не зрадила! — мовила гнівно. — Бо зробив би ти гріх, якого я тобі й на тім світі не подарувала б!

— Не зробив би! Сам Бог велів ближнього з біди визволяти!

— То ти хтів би ставити одну свічку Богові, а другу чортові світити?!

— Чому чортові?

— А тому! Ти знаєш, чому більшовики тепер за золотом і закордонною валютою полюють? Не знаєш? То я тобі поясню: тому що їхня держава така ж злиденна, як і ті голодуючі, що вмирають по вулицях. Кремлівські головачі та їхні помічники по цілій країні, правда, ситі й у розкошах плавають, але знають, що нарід їх ненавидить, і сидять, мов на вулкані. Щоб утриматися при владі, мусять годувати армії ГПУ, сексотів, парттисячників та інших опричників. А це коштує гроші. Ну, і всі помічники сили не матимуть, коли не буде війська. Військо без зброї — також не військо. Отже, треба зброї: рушниць, револьверів, кулеметів, гармат, танків і набоїв. Щоб усе це перевозити з місця на місце, треба тягаровиків, поїздів, літаків. Щоб виготовити зброю і засоби транспорту, потрібно побудувати фабрики; щоб побудувати фабрики, треба спочатку розбудувати важку промисловість; щоб розбудувати важку промисловість, треба купити машини, бо своїх катма; щоб купити машини, треба мати, за що. Советські рублі вартости не мають, бо не мають забезпечення. Це тобі, може, важко буде зрозуміти, оскільки ти не вивчав економіки. Але поясню: щоб гріш у державі мав вартість, він мусить бути забезпечений або промисловими виробами, або продуктами сільського господарства, або сировиною, або золотом. Нічого того, крім сировини, СССР не має.

Андрій уважно слухав мовчки, але в думках коментував: "Еге ж, я й без економіки багато знаю. Бачив уже на ХПЗ. Там тобі така "важка індустрія", що на мотузяхних посторонках тримається. А "сільське господарство" по жебраний хліб ходить. Ще

минулого року ми співали: "Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні", а цього року, либонь, уже й співати нікому. Одні вже вимерли, а другі вимруть завтра, чи за тиждень. Догосподарилися по саме нікуди!"

А Лідія Сергіївна вела далі, ніби лекцію читала:

— Та, навіть осягнувши мету всередині своїх володінь, більшовики ще не будуть певні свого існування, поки довкола них існуватиме інший світ, який вони називають "капіталістичним". Тож вони постановили собі опанувати цілу земну кулю. Для того знову потрібні засоби. За советські папірці закордоном вогнища бунту не розпалиш. На пропаганду, на підтримання страйків і заворушень, на різні провокації і на тих людей, що такими справами керують, також потрібні золото і закордонна валюта. Самою ідеологією нічого не зробиш. Тому почалася "золотуха", тому повідкривали "Торгсіни", тому й місто тиснуть голодом, щоб витягнути від людей усі резерви вартостей. В ГПУ тим людям, що мають родини закордоном, наказують писати і просити присилати якнайбільше доларів, чи іншої валюти, перерахованої на долари. Так одверто й кажуть: "Нашій державі гроші потрібні!"

— Ага! — врешті озвався Андрій. — Тепер уже розумію, чому ви синові гроші назад відсиляли.

— Розумієш? Ну, то слава Богу, що не мушу довше пояснювати! А ГПУ не зрозуміло — також слава Богу!

— Не зрозуміло?!

— Ні. Я їм сказала, що боюся гроші з-за кордону приймати, щоб якого клопоту не вийшло. Гроші пришло син, а мене потім обвинуватять, що то прислала якась капіталістична кліка на ведення шкідництва чи шпіднажу.

— А що ж, — сказав Андрій, — і це на правду скидається.

— Певно! Вони самі це знають, але пробували мене запевнити, що я не маю чого боятися. Навіть писану гарантію обіцяли...

— Гарантію! — зневажливо усміхнувся хлопець. — Хто б, дурний, в їхні гарантії вірив!

— Та я їх і спитала, чи вони бодай самі для себе гарантію мають. Пригадала їм, що тих, які моєму чоловікові гарантію давали, вже давно розстріляли.

— Так сказали, бабо?! — захоплено спитав Андрій.

— Так і сказала.

— А вони — що?

— Нічого. Образилися, звичайно... — і Лідія Сергіївна примкнула очі.

"Образилися!" — похолов Андрій. — Напевне та "образа" вам дорого обійшлася...

Мовчки дивився на знеможене старече обличчя з загостреними недалеко кінцем вилицями, на майже чорні повіки і готовий був, упавши на коліна, молитися перед ним, як перед іконою. Оце людина! Оце жінка! Така утла, така немічна, а така тверда і невгнута, як ті козаки, про яких читав і чув! Правду казав Непийвода, що в неї душа з криці кована! А при тому добра! Рідна не могла би бути кращою! І от відходить.

— Бабо, — сказав з глибоким болем і докором, — ви самі собі ціни не зложили!

Мене порятували за те, що я там щось із "Кобзаря" проказував. А ви ж знаєте більше й відважніші за мене, то чому дали себе знівечити? Тим, що свого золота не видали, комунізму не повалите. Таж тисячі чи й сотні тисяч людей те золото здають, то чи з вашим чи без вашого — різниці не буде!

Лідія Сергіївна аж підвелася з подушки.

— Здають, бо думають отак, як ти зараз думаєш, або зовсім не думають! — сказала майже вороже і знову лягла. — Скільки років уже нас життя вчить, а ще не навчило. Знаю, знаю!.. Щоб дітей підгодувати, не одна мати в "Торгсін" шлюбні обручки віддає і не задумається над тим, що ті обручки влада в кайдани на руки її дітям переробить; що золотий хрестик, зданий в "Торгсін", виросте в Голгофський хрест для її сина; що дорогоцінний камінець обернеться в цілу купу сирого каміння, призначеного на будову нової тюрми; що за брошку зроблять знаряддя для тортур; що за золоті монети годуватимуться сексоти та гепеушники, які триматимуть на ланцюгах врятованих від голоду дітей. Над цим не думають, або як і думають, то заспокоюють своє сумління тим, що інші також так роблять: одним більше, одним менше — комунізму ані не допоможе, ані не пошкодить.

— Але ж бо, бабо, що робити, коли дитина з голоду вмирає, а іншого способу нема?!

— А що роблять ті, які й цього способу не мають? — гостро подивилася на нього хвора.

Справді, — що? Андрій не знайшов відповіді і змовчав.

Вичекавши, Лідія Сергіївна заговорила знову:

— Відколи наші предки програли державну незалежність, ми рідко боремося — більше боронимося і захищаєшся. Тепер же навіть і не захищаємося, а просто гинемо. Та й на краю загибелі ми ще даємо зброю в руки нашого смертельного ворога проти себе самих, проти власних нащадків — проти цілого народу! Одні віддають йому золото, інші продають сумління — і все для того, щоб якось поліпшити і продовжити своє жалюгідне животіннячко. Дивуюся, що Борис — людина розумна й освічена не розуміє такої простої речі і намагається осолодити моє життя на шкоду іншим, в тому — власним дітям.

— Бо ваш син, бабо, знає, що ви одні варті за тисячу, і тому хоче вас рятувати! — палко вихопилося в Андрія.

Її устами пробігла ледве помітна усмішка.

— Коли я й варта чогось, Андрію, то саме через те, що тримаюся певних засад, — сказала. — Невже ти того не розумієш? Ну, припустімо, я б узяла синові гроші, ми за них із тобою смачно попоїли б і добре пожили б, хоч, як я вже тобі щойно сказала, тобі довелося б за це заплатити. Та уяви собі, що згодом доля зведе тебе, прикованого на одному ланцюзі, з іншим невільниким, який і не нюхав "торгсінівських" благ. І той товариш недолі сказав би тобі: "Цей ланцюг ти допоміг скувати, догоджуючи шлункові. Але чому і я маю носити його на своїй шиї, коли ніякою приємністю за нього не заплатив?" І що би ти йому відповів?

І знову хлопець не знайшов відповіді.

— Мовчиш? — спитала Лідія Сергіївна. — А я ж ще всього не сказала. Оті посилки з-за кордону ще більше різнять нас, уже й без того порізаних грамами хліба на картки: хто дістає сто п'ятдесят грамів на день, заздрить тому, який дістає двісті п'ятдесят; той, що має двісті п'ятдесят, заздрить тому, який одержує чотириста; хто має чотириста, дивиться ворогом на "шістсотграмника". А голодуючі заздять навіть такому, хто може з'їсти сто грамів на день. Що ж тепер говорити про заздрість до тих, які мають допомогу з-за кордону?! Відколи розійшлася чутка, що мені син гроші присилає, мої сусіди своїми поглядами мені кожний кошик, кожний згорток в руках сверлюють. А листоноша вдає, що не пізнає, бо сподівався, що я йому за "радісну звістку" склянку рижу або манних круп для дитини дам. Адже кілька разів мені повідомлення з "Торгсіну" приносив, не підозріваючи, звичайно, що я гроші назад звертала.

Попросила ще води, примкнула очі і так лежала нерухомо. Андрій уважно стежив за кожним її віддихом і також мовчав. Але думки його клубочилися гаддям, сплутаним у один вузол, який годі було розв'язати.

— Баба, ви спите? — вишептав тихенько.

Вона заперечливо похитала головою.

— Хочеш щось сказати? — спитала.

— Ви все про золото і заграничні гроші говорите, бабо... Але як же з тими, що працюють? От я, для прикладу, не ремонтував паровозів на ХПЗ у користь ворога?

Лідія Сергіївна відкрила очі.

— Казала тобі, Андрію, що з кожного нашого вчинку диявол собі данину бере. Але знову ж не можемо ми, як ворог собі того бажає, поголовно в неграмотних чорноробів обернутися. Працюючи, ти вчишся, і вчитися треба нам усім! Науку, взяту хоч би з ворожих рук, при нагоді можна завжди проти того самого ворога обернути. Отже, вчитися! Вчитися, наперекір сатані!

І раптом оживилася.

— А, знаєш, Андрію, у твоїх питаннях є уламочок однієї моєї фантазії, яка вже віддавна не дає мені спокою.

— Фантазії?!

— Так. Це, звичайно, нереальне і смішне. Та коли б до нього поставитися з вірою, ми б ще й тепер могли перемогти.

Стріла захоплено-недовірливий погляд хлопця і якось винувато всміхнулася. Потім, набравшись рішучості, сказала:

— Уяви собі, сину, що би сталося, коли б одного гарного дня всі сорок мільйонів українців, разом з найменшими дітьми, проголосили голодовку?..

— Голодовку?! — широко відкрив очі хлопець. — Таж уже маємо голодовку!

Вона похитала головою:

— Це що інше, сину! Я думаю не про примусову голодовку, влаштовану владою для половини населення, а добровільну голодовку цілого народу. Так, щоб усі люди стали пліч-о-пліч з голодуючими. Повикидати продуктів картки, збойкотувати всі крамниці,

позамикатися в хатах і ні одній особі не вийти до праці!

Андрій схвилювався й потер чоло.

— Ну, — сказав, вагаючись, — влада напевно лишень зраділа б, коли б люди продуктивні картки повикидали... Але не вийти до роботи?! За страйк нашлють військо і всіх перестріляють.

— Помиляєшся, Андрію! Влада злякалася б голодовки ще більше, ніж страйку, і, звичайно, почала б терор. Але не вистріляла б більше, ніж помре з голоду. Сім чи навіть десять мільйонів Сталін може знищити, але сорок — ні! Не вистріляє хоч би тому, що і розстріли грошей коштують. Сорок мільйонів! Чи ти собі уявляєш, що це означає? Скільки війська було б потрібно, скільки куль і... скільки гробокопателів та кладовищ? А ми ж — не одні. Є ще й інші народи: білоруси, кавказці, азіати... Ну, зрештою, війська також не самі московські...

З кожним її словом, хвилювання хлопця зростало, з кожним словом ідея видавалася реальнішою і легшою для здійснення. Господи, та це ж так просто! Не ховатися в підпілля, не творити таємних організацій, як, наприклад, оті комітети Самооборони, а заявити відкрито: "Вмираємо, а вашої влади і ваших законів не хочемо!" І як це справді люди до того не додумалися досі?!

— Бабо! — похилився над хворою і вхопив її за руку. — А це ж справді нас усіх урятувало б. Тільки треба, щоб усі стали разом!

Лідія Сергіївна сумно-пресумно зідхнула:

— Щоб усі стали разом, Андрію треба підготовки, а для підготовки потрібно організації, ще більшої, ще міцнішої, ніж комітети Самооборони.

— Та навіщо?!

— Навіщо? А як же ти думав би зробити? Як умовитися зі сорока мільйонами про день і годину? Як переконати всіх?

Справді — як?

Хлопець немилосердно тер шорсткою долонею чоло, але відповіді не знаходив. А Лідія Сергіївна тимчасом продовжувала свої міркування вголос:

— Ще ніколи ніде ні один народ не був у такому становищі, як оце ми тепер. І боротися ніяк. Зброї не маємо, а наші вояки військову службу мусять на чужих землях відбувати у Московщині, у Сибіру, в Азії, на Далекому Сході... Що можемо зробити? Хіба загальний страйк і голодовку. Але і для того потрібно організації й часу. А час дуже несприятливий. Кого підіймеш? Мільйони півмертвих?.. Ні, ні, це — справа майбутнього. Тому я тобі при першій зустрічі сказала: терпи і чекай. Але чекай розумно і фантазувати не покидай. Усі великі діла від фантазій починалися.

Андрієве захоплення погасло, наче встромлений у воду смолоскип, і змінилося їдким димом розчарування. А Лідія Сергіївна раптом занепокоїлася.

— Та що це ми, Андрію, так заговорилися! — злегка вдарила себе по чолі. — Я тобі досі головного не сказала, а ти й не питаєш, де моє добро сховане?

Його навіть досада розібрала.

— Байдуже мені до нього! — знизав плечима.

— То й добре, що байдуже — інакше я тобі не сказала б. А сказати мушу і саме тому хтіла говорити з тобою... Отже, слухай, Андрію: золото закопане під оцією грушею, — показала у вікно. — Глибоко. Була колись там криниця — дев'ять метрів до води і мабуть, з півтора метра води.

Який байдужий і пригноблений Андрій був, але таємниця його схвилювала.

— Це та криниця, що її веліли засипати? — спитав.

— Еге ж. Тобі Настя і про це веліла розказати?

— Розказала.

— Ще чого доброго, знає, що я й дорогоцінності туди вкинула?

— Ні, не знає. Казала, що вас у революцію пограбували.

— То вона і те знає?!

— Оповідала.

— Ну, й жінка! — покрутила головою хвора. — Та ж вона вже тоді тут жила, а я — на Сумській!.. Але, Бог з нею!.. Пограбувати мене, правда, пограбували, але це не називалося грабунком, а "реквізицією". Та, на щастя, "реквізитори" були з тих, що не вміли скла від правдивого каміння відрізнити, а мідь за золото приймали.

Вперше за багато днів хлопець сердечно розсміявся.

— То ви їм?!.. — не закінчив речення і вдарив себе кулаком по коліні.

— Еге ж, ще й розписки брала, — всміхнулася й собі Лідія Сергіївна. — Як вибухла революція, порадив нам сусід-ювелір заpastися імітаціями дорогоцінностей. Ми й накупили того пів мішка, і це мене потім урятувало. Та клопоту все ж було багато. Ховалася я з тим добром, тижнями до хати не заглядала, аж поки все не затихло.

— І тоді вас сюди переселили?

— Так. Тоді я відразу свій скарб до криниці вкинула.

— А криницю потім засипали?

— Щось аж через три роки. І тоді я щойно заспокоїлася. "Замкнулася на ключ" від свого добра, як ти хтів от голодуючих замкнутися... Тепер, хоч би й хтіла — до нього не добуруся. Криниці потай не відкопаєш — цікавих очей багато...

Довга розмова її втомила. Голос слабшав, фіялково-чорні повіки частіше спадали на очі, груди підносилися важче.

— Андрію, — заговорила, роблячи зусилля, — всі дорогоцінності й золото в монетах зложені у трьох череп'яних глечиках, обмотаних у просмолене полотно.

— Бабо, — жалісно скривився хлопець і взяв її за руку, — не кажіть мені про золото! Не цікаво мені!

— Смішний, ти, хлопче! "Нецікаво"! Та коли б ти в нормальних часах моє добро мав, то був би багатою людиною. Там же золота і самоцвітів більше ніж на сто п'ятдесят тисяч царських рублів. Міг би ціле ХПЗ купити.

Він того не сподівався і широко відкрив очі.

— Аж так багато?! — спитав, не виявляючи, однак, захоплення, а в думках уже обрахував: тридцять тисяч мішків питльованого борошна!

— Досить багато. Пробувала я якось дітям у листах вияснити, скільки я того маю і

де заховала, але вони натяків не зрозуміли, а писати просто не можна. Тож "віддаю тобі ключ" від скарбу.

— Мені?! — злякався Андрій. — І що я з ним робитиму?!

— Це вже хай тобі твій розум і твоя совість підкажуть. Я все вірю, що часи зміняться, що діти з унуками повернуться...

— А ви маєте внуків?

— Четверо: в Бориса дві дівчинки, у Вірочки — син і ти.

— Я?!

— Звичайно. Чи хочеш мене виректися, коли я вмираю?

— Бабо, — став він навколішки і притулився головою до її плеча, — я не хочу вашого золота, не потрібні мені ваші самоцвіти — лишень живіть!

Воїна зідхнула і почала гладити його по голові.

— Це вже від мене не залежить, сину, і ти мусиш з тим погодитися. Передсмертна моя воля така, щоб усі мої нащадки рівно скарбом поділилися, — діти, внуки і правнуки. Але не забувай, що ти також мій унук!.. Тепер подай мені оті порошки.

Взяла два, запила водою і знову лягла.

— Так, мій унук! — ствердила ще раз. — І про тебе найбільше думаю. Тамті троє мають батьків і живуть у вільній країні. Ти ж не маєш нікого і живеш під серпом і молотом. Як умру, можуть від тебе, як від неповнолітнього, хату відібрати, або вселять до тебе якусь чужу родину. Поки того не сталося, візьмемо Гречанючку з унуком. Вона мені припала до вподоби, а Грицько тобі товаришем стане. Завтра почнемо справу з припискою.

Своїми словами наче забивала цвяхи у власну труну, й Андрій мусів міцно затиснути зуби, щоб не закричати.

— І ще одне, Андрію, — вже зовсім знесилено кінчала вона: — коли я вмру, напиши до дядька Бориса. Доктор Непийвода знає адресу...

— Бабо!..

— Гарзд, сину, скажеш мені потім. Тепер мушу відпочити...

Епілог

З груші обсіпалися останні пелюстки цвіту і густо встилали землю. Здавалося, що вже на дереві не залишилося нічого, але, війне вітерець — і знову спадають з нього хмарки малесеньких біло-рожевих безпомічних і безсилих метеликів. Покірно облягають стовбур і лишень, коли хухне над ними теплий легіт, жалібно ворують своїми безвладними пообламуваними крильцями.

На вулицях міста, поза його межами, по селах, полях і яругах також обсіпаються пелюстки життя мільйонів українських хліборобів. Але не біло-рожевих, а чорних, як родюча рілля, яку вони обробляли віками з покоління в покоління і яка годувала не лишень їх, але й міста й інші народи світу. Падали, падали, падали!.. Господи, де ж їм кінець?! Коли спиниш кістляву руку невимомлимого косаря, що збирав найбільший

урожай і без другого помічника — морозу?! Вже ж минула зима, в небі палало тепле сонце, земля тягнулася йому назустріч усмішками зелені й квітів, а мор з кожним днем громадив усе вищі й вищі гори трупів. Квітучий травень, — з правіку місяць торжества життя, — став святом перемоги смерті.

Поміж зеленими чубками молодого картоплиння, поміж саджанцями капусти і кучерявої салати полюють за кониками скісні проміння передвечірнього сонця. Десь цвірінькають горобці, десь тріщить радіо, а на станції сердито перегукуються паротяги.

Андрій сидить на лавочці, неуважно слухає торохкотіння зайнятого грядками Гриця і з обридженням відвертає обличчя від вікна, з якого протяг вихоплює запах смажених бичків[61]. Для нього бички відгонять трупом, і він знає, що, на превелике огірчення баби Сидори, сьогодні знову не зможе вечеряти.

А в той самий час біля чепурної віллійки[62] на передмісті Парижу під кущем білого бузку сидить інженер Борис Чернявський і курить цигарку за цигаркою. Його також дратують запахи печериць у сметані, шпарагів[63] та свинячої печені, що доносяться з кухні, і він також знає, що вечеряти не буде. Два дні вже не може ні їсти ні працювати через несподіваний сумний і zarazом безглуздий і безличний лист.

Отже, мама так і вмерла, не побачивши більше дітей і знаючи внуків лишень зі світлин. Цього болю вже вистачало. Але решта листа!.. "Син вашої сестри Тетяни!" Яка нахабна, цинічна брехня! Адже Чернявський знав, що Таня померла неодружена і ніколи не мала дітей. Довідався про це, випадково зустрівшись минулого року зі шкільним товаришем, який у революцію тікав разом з Танею через Сибір, Маньчжурію і Китай. І в Китаї власноручно поховав Таню, яка вмерла від жовтої пропасниці. Матері Чернявський про це не писав, щоб не завдавати їй зайвого болю. А тепер з'являється "племінник"!..

Опритомнівши після першого удару, Чернявський кілька разів з обуренням перечитав лист і склав собі про справу добре обґрунтовану гіпотезу: Знав з преси, що діється на Україні, й прийшов до такого висновку, що мама з милосердя прийняла до хати якогось хлопця, звірилась йому в родинних справах, а той пройдисвіт хоче тепер використати. Напевне в другому листі попросить у "дядька" допомоги і не зверне грошей, як це робила, незрозуміло — горда мама. Що мама ніколи того хлопця не вважала Таніним сином — не було найменшого сумніву. Коли би справді в таку нісенітницю повірила — відразу поділилася б радісною вісткою з рештою родини. Щоправда, листування між ними останніми місяцями майже урвалося. Мама натякала, що всякі зв'язки з закордоном не приносять нікому добра, але в такому виїмковому випадку напевне написала б. Ні, мама була занадто розумною, щоб її міг якийсь босяк ошукати. І напевне потім дуже каялася, що прийняла під стріху таку нахабу. Зрештою, він міг і сам улізти, користаючи з хвороби старої жінки. У листі ж написано: "...важко хорувала п'ять тижнів". Могло бути й так, що прийняла, бо потребувала помочі й догляду. А він... Підлий, підлий! Легко собі уявити, як у такому товаристві довелося мамі вмирати... Чи не він їй і життя вкоротив?..

Взагалі лист якийсь дуже дивний. Писаний півдитячим, але гарним, рівним

письмом, майже без помилок, усе ж складається на маячення божевільного. Смерті "баби" присвячено всього кілька речень, без ніяких крокодилячих сліз, без фальшивого жалю й уболівань (Слава Богу, що в того шарлатана на них кебети не вистачило!) Більшу половину короткого листа займало оповідання про якісь водогони, засипану криницю, груші... Не мав чим заповнити паперу, чи справді бракує йому клепки?

Спішні легкі кроки на стежці — і біля Чернявського з'являється п'ятнадцятирічна донька зі знайомим уже клаптиком видертого з зошита паперу.

— Тату... — починає схвильовано.

— Лідусю, дай мені спокій! — роздратовано просить батько. — Я не маю охоти зараз про того негідника говорити.

— Але ж, тату, це дуже важливе! — наполягає дівчина.

— Досить! — кричить батько. — Спали цей огидний документ і забудьмо про нього!

Але Дідуся вперта.

— Тату, ти можеш вислухати мене спокійно? Я б не прийшла турбувати тебе попусту.

Справді, видно, що схвильована, а говорить так поважно і рішуче, що відмовити їй не можна.

— Чого хочеш, дитино? — піддається з незадоволенням батько.

Ліда сідає поруч, нервово трясє папірцем і каже:

— Ти нам колись оповідав про те, як шукав скарбів під старим деревом на дачі біля Лопані. Чи то була груша?

— Ах, Лідо, я вже не пам'я... Ні, пригадав, це справді була груша? І що з того?

— А не казав ти, що в бабусі були якісь дорогоцінності рідкої краси?

В очах Чернявського раптом блискає вогник догадки, і він швидким рухом вихоплює у доньки листа. Перебігає його очима і вглиблюється в речення, які досі видавалися йому абсурдними:

"Раніше бабі було дуже важко тягати воду з криниці. Криниця була завглибшки яких 9 метрів або й більше. — Та потім радянська влада зробила прогрес і проклала водогони. Так що ми тепер беремо воду з колонки на вулиці. А криницю засипали, і баба посадили на тому місці грушу. Вони казали, що ви колись дуже любили стару грушу над Лопанню. Тільки та була дичка, і з неї не було користи. А ця груша щеплена, баба під нею добре погноїли землю і все надіялися, що ви колись приїдете з усією родиною і їстимете досхочу. Тепер, як баби не стало, то я буду дерева пильнувати, щоб воно не всохло і вас дочекалося".

Чернявський читає і перечитує листа, читає і знову перечитує. Руки його тремтять, і на очах набігають сльози.

— Моя ти розумнице! — раптом гаряче обіймає і цілує він доньку. — Мій дороженький малий Шерльоче Гольмсе[64]!

— То ти зрозумів, тату? — з відтінком гордості у голосі питає дівчина.

— Чи зрозумів?! Ти мене спитайся, як це я не зрозумів одразу! Адже ясно, мов на долоні! Та ще... Чекай, Лідусю!.. Ну, так! Ну, так!.. — потер він чоло. — І бабуся також у

своїх листах намагалася нам щось сказати, але ми її натяків так і не змогли розшифрувати. Коли б не цей хлопець, то таємниця вмерла б разом із бабусею. А він вияснив, хоч міг би все затримати для себе... Ох, Лідусю, як мені соромно!..

— Так, ми були дуже несправедливі, — годиться Ліда. — Але мені оті груші чомусь відразу пригадали про скарб...

— Скарби, дорогоцінності — це все не важне, Лідусю! — уриває доньку Чернявський. — Найважливіше те, що твоя бабуся вмирала на руках чесної і розумної дитини. Сумно, донечко, але половина тягаря впала з мого серця.

Він схоплюється на ноги і, потрясаючи в повітрі листом, гукає в одчинене вікно:

— Саню, ми справді маємо племінника! Навіть не племінника, а сина! Лесю, ви з Лідусею маєте чудового брата, чудового!..

Кінець

ПРИМІТКИ

[1] "Плин до двору" — збільшений уп'ятеро або вдсятеро продуктовий податок, що його влада змушувала сплачувати тих селян, які не могли сплатити навіть і того непосильного, що вважався "нормальним". (Тут і далі у виносках примітки авторки, крім тих, що позначені як примітки упорядника інтернетної публікації).

[2] Завгосп — завідувач господарством.

[3] Олінафт — мазута.

[4] "В прикуску" — московський спосіб пиття чаю: кладеться на язик невеличкий шматок твердого цукру і п'ється чай так, щоб цукор не розтопився. При певній вправі з одним таким шматочком можна випити дві і три склянки чаю. Пізніше, коли за більшовицької влади цукор став великою розкішшю, виник дотеп — "пити чай в приглядку", себто, лишень поглядати на цукор.

[5] Попервах — спочатку.

[6] Проноза — спритяр.

[7] Казьонна квартира — державне помешкання.

[8] Тюряга — зневажливе "тюрма".

[9] Прораб — старший робітник, наглядач.

[10] Своя людина, добра.

[11] Жаргон перевертнів, які, нехтуючи рідною мовою, намагалися говорити "культурно" по-московському; "Розумієш, пацанок, що не можна. Такий мені дали наказ. Тут робота важка, можна сказати, фізична, і лишень для повнолітніх. Можеш здоров'я надірвати — не можна! Тобі найкраще у дитячий дім. Там їда дуже добра. Також ліжко з матрацом і коцом, школи всякі й розваги, і працювати не треба, тільки виконувати хіба якусь легку роботу".

[12] Троячка — три карбованці, що виходили в одному банкноті.

[13] Червоноармійська площа! Виходьте!

[14] "Комерційний хліб", що його почали продавати без карток у чотири рази дорожче, ніж той, що видавали на картки.

[15] "Їж воду, пий воду...", закінчення нецензурне.

[16] Квитків нема.

[17] Ассайді — відступись (жаргон). Розійдись!

[18] Загрибок — потилиця.

[19] Колотнеча.

[20] Звільнити приміщення! Розійдись! Давай, скоріше!

[21] Першому (діалектизм).

[22] Відділ (москалізм).

[23] Батони — солодоші з меленої сої й меляси, дуже популярні в ті часи.

[24] Полтинник — піврубля — 50 копійок.

[25] Нужник — виходок.

[26] Колонка — прилюдні крани з водою.

[27] Зрезигнóвано — пригнічено, приголомшено. *(Примітка упорядника інтернетної публікації).*

[28] "Уполномочений" — уповноважений від партії й уряду, що прибував у село з певними дорученнями й необмеженою владою.

[29] "Парттисячники" — спеціально вишколені на курсах партійці з робітників, майже поголовно малограмотних і цілком не обзнайомлених з сільським господарством, яких висилали в села для проведення колективізації і розкуркулювання. Спочатку їх було вишколено 10.000, а потім ще 5.000. З цього виходить і їхня назва — "парт тисячники". Відзначалися надзвичайною твердістю і немилосердним поводженням з селянами. Вдягалися по-цивільному, але були озброєні пістолями і часто їх уживали, чи то як холодну чи "гарячу" зброю.

[30] Нехарний — це діалектне слово, що означає "брудний", "неохайний" або "нечистий". Воно описує людину, яка не дбає про чистоту власного тіла або одягу, а також може стосуватися безладу в речах. Часто вживається як синонім до слів "нечупарний" або "замазура". *(Примітка упорядника інтернетної публікації).*

[31] Псота — вибрик, дрібна капость, яка зазвичай викликає сміх. *(Примітка упорядника інтернетної публікації).*

[32] Підпалок — це діалектна назва перепічки, невеликого коржа з кислого (дріжджового) хлібного тіста. Зазвичай його випікали на сковороді або в печі перед випіканням основного хліба, іноді змащуючи з салом чи маслом. Це традиційна страва, яка часто служила сніданком. *(Примітка упорядника інтернетної публікації).*

[33] Бра' — скорочене "брате".

[34] Придуркуватий.

[35] Муровий (моровий) — відважний, рішучий, надійний. *(Примітка упорядника інтернетної публікації).*

[36] Ларьок — (моск.) звичайна дерев'яна буда, в яких здебільша продавали хліб, пиво, оселедці тощо.

[37] Фуфайка — светр з грубої вовни.

[38] Харківський Паровозобудівельний Завод.

[39] "Не стали плохо жить" — "зажили добре".

[40] "Дядя" — на блатняцькому жаргоні — "я", вимовлене зі самохвальбою.

[41] Вкрав.

[42] "Пригородний" — підміський поїзд на недалеку віддаль, па який можна було купити квитки без труднощів.

[43] "Чуні" — подоба панчіх, шитих з грубої матерії і перекладених ватою. Дуже популярні в ті часи і пізніше. Поверх них треба було носити калоші, бо пропускали вогкість.

[44] Вкрав.

[45] Іждівенець — москалізм — утриманець.

[46] ОДПУ — "Органи Державного Політичного Управління" — колишнє ГПУ, а з 1934 р. НКВД.

[47] Розмовляти не можна.

[48] Припинити розмови!

[49] Досить, громадянко; підемо!

[50] Товщ — жир. (Примітка упорядника інтернетної публікації).

[51] Больниця — лікарня.

[52] "Соцзабез" — "Соціальне забезпечення" — установа, де одержували допомогу непрацездатні й неповнолітні, які самі не мали достатньої кількості років праці, щоб діставати пенсію в "Страхкасі".

[53] "Торгсін" — московське: "Торговля с іностранными" — "торгівля з чужинцями".

[54] Поштаљйон — листоноша.

[55] "Мерзавчик" — найменша пляшка горілки $\frac{1}{8}$ літра.

[56] Пипоть або тіпун — хвороба птахів: хрящуватий нарост на кінчику язика. (Примітка упорядника інтернетної публікації).

[57] Зовиця — чоловіка сестра.

[58] "Найте" — "залишіть" або "пустіть".

[59] Лудити — дурити, обманювати. (Примітка упорядника інтернетної публікації).

[60] Лакітки — ласощі. (Примітка упорядника інтернетної публікації).

[61] Бички — дрібненька риба найгіршої якості.

[62] Віллійка — маленька вілла, заміський будинок. (Примітка упорядника інтернетної публікації).

[63] Шпарага — спаржа. (Примітка упорядника інтернетної публікації).

[64] Шерлок Голмс. (Примітка упорядника інтернетної публікації).